

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АКБАРОВА ЗУХРО АКМАЛЖОНОВА

**ОЛАМ ЛИСОНИЙ МАНЗАРАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА
КОГНИТИВ ЎЗИГА ХОСЛИК**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc)ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2021

Докторлик (DSc) диссертацияси автореферати мундарижаси

Оглавление автореферата докторской (DSc) диссертации

Contents of the abstract of doctoral dissertation (DSc)

Акбарова Зухро Акмалжоновна

Олам лисоний манзарасининг шаклланишида когнитив ўзига
хослик 5

Akbarova Zukhro Akmaljonovna

Cognitive uniqueness in the formation of a linguistic picture of the
world..... 37

Акбарова Зухро Акмалжоновна

Когнитивное своеобразие в формировании языковой картины
мира..... 67

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ
List of published works..... 70

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АКБАРОВА ЗУХРО АКМАЛЖОНОВА

**ОЛАМ ЛИСОНИЙ МАНЗАРАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА
КОГНИТИВ ЎЗИГА ХОСЛИК**

10.00.11. – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2021

Филология фанлари бўйича докторлик (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В.2020.4.DSc/Fil274 рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.fdu.uz ҳамда "Ziynet" ахборот-таълим портали www.ziynet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи :

Шаҳобиддинова Шехида Ҳошимовна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Улуқов Носиржон Муҳаммадалиевич
филология фанлари доктори, профессор

Раунова Лайло Раҳимовна
филология фанлари доктори, профессор

Маджидова Раъно Уришевна
филология фанлари доктори, доцент

Етакчи ташкилот:

Бухоро давлат университети

Диссертация химояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 рақамли илмий кенгашнинг 2021 йил «6» июль куни соат 9:00 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100151, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz)

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (125 рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (73) 244-44-02, e-mail: fardu_info@umail.uz.

Диссертация автореферати 2021 йил «22» июль куни тарқатилди.
(2021 йил «22» июль даги 31 рақамли реестр баённомаси).

А.А.Қосимов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

М.Т.Зокиров

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш котиби, филол.ф.н., доцент

А.Мамажонов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (докторлик (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунё тилшунослигида инсоннинг оламни идрок этиши, билиши ва уни тавсифлаши жараёнида тил ва тафаккур муносабатларига лингвокогнитив ёндашув асосида борликни ўзлаштириши, у ҳақдаги тасаввурларини муайян тил имкониятлари воситасида ифодалаши, ҳар бир тил ташувчисига хос олам лисоний манзарасининг этномаданий хусусиятлари, шунингдек, маънавий олами, руҳияти ва табиатига боғлиқ ҳолда намоён бўлиши билан боғлиқ муаммолар муҳим масалалардан бирига айланди. Бу эса психолингвистика, гендер лингвистикаси, когнитив ва прагматик лингвистика каби йўналишларда олиб бориладиган тадқиқотлар кўламини аниқлашда катта амалий аҳамиятга эга.

Жаҳон тилшунослигидаги тилга лингвомаданий ва психолингвистик ёндашув, бунда сўзловчининг олам лисоний манзараси (ОЛМ)ни ўзига хос талқин этиши муаммолари ОЛМ шаклланишидаги когнитив ўзига хосликни белгилашда назарий жиҳатдан асос бўлади. Зеро, лисоний онг, концепт ва унинг типлари, олам манзараси, унинг асосий тушунча ва категориялари, макон ва замон ҳодисалари, турли функционал услублардаги матнларда эса тил воситаларидан фойдаланган ҳолда оламни моделлаштириш, дунёнинг маълум ва номаълум қисми билан алоқа қилишда инсон тушунчасини деформация қилиш орқали муаммонинг назарий жиҳатларини асослаш мумкин.

Кейинги йилларда тил тизимида антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида ёндашилиб, ўзбек тилига хос концепт ва концептосфералар доирасида олиб борилган тадқиқотларда тилимизнинг миллий табиати атрофлича таҳлил қилинди. Бу борада тилга тизим сифатида ёндашиш, уни когнитив-прагматик, социопрагматик, социолингвистик, лингвомаданий, лингвопрагматик, психолингвистик йўналишдаги тадқиқотлар кўламини кенгайтириш мақсадга мувофиқдир. “Бугунги глобаллашув даврида ҳар бир мустақил давлат ўз миллий манфаатини таъминлаш, бу борада аввало ўз маданиятини, азалий қадриятларини, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши табиийдир”¹. Шу боис ўзбек тилидаги манбалар асосида оламнинг лисоний манзараси, лисоний онг ва тафаккур доирасида оламнинг бадий тасвири, концепт ва унинг таркиби, тилга оламни моделлаштириш омили сифатида қараш, олам манзарасида замон ва макон категориялари, ўзбек тилида сўзлашувчилар онгида акс этган олам манзараси, яратувчи сифатида инсоннинг дунёни ва ўз-ўзини англаши кабиларни ўзаро алоқадорликда, узвийликда атрофлича тадқиқ этиш, миллий-маданий юксалиш учун ҳам муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // www.lex.uz

университетини ташкил этиш тўғрисида”, 2017 йил 16 февралдаги ПФ-4958-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 24 июлдаги 571-сон “Самарқанд давлат университети фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ равишда бажарилган.

Диссертациянинг мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи². Олам лисоний манзарасининг шаклланиш жараёни, бу жараёнда инсоннинг ўрнини ўрганишга йўналтирилган илмий изланишлар дунё тилшунослигида Cambridge University, University of Oxford, Edinburgh University, London Metropolitan University (Буюк Британия), Harvard Universityларда, New York University, Chicago University, Amerikan Academy of Art and Sciences (АҚШ), Toronto University (Канада), Hankuk University of Foreign Studies (Корея), Марибора университети (Словения), University of Humboldt (Германия), The French National Research Agency (Франция) М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университети (Россия), Санкт-Петербург университети (Россия), Татаристон Казань федераль университети (Россия), Қозоқ миллий университети (Қозоғистон), Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎЗР ФА тил, адабиёт ва фольклор илмий-тадқиқот институти, Фарғона давлат университети, Андижон давлат университети (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Диссертация мавзуси йўналишида қуйидаги илмий натижаларга эришилган: олам лисоний манзарасининг ўзига хос хусусиятлари ёритилган (Россия, АҚШ); ОЛМ тадқиқига когнитивлик нуқтаи назаридан ёндашилиб, инсон томонидан оламни ва ўз-ўзини англаб этиш масаласи аниқланган

²Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи google.scholar.com.; americanenglish.state.gov; micros.uz; www.uv.es; www.zora.uzh.ch; cleee@snu.ac.kr; www.u-tokyo.ac.jp/en; www.ras.ru; adwww.ecu.edu.au; unice.fr/en; www.sophia.ac.jp/eng; www.msu.ru; www.vsu.bu; www.education.ua/universities; www.kaznu.kz; [Содержание понятия языковая картина мира в лингвистике - КОАПИЯ статьи - Каталог статей - КОАПИЯ](#). coaripa.do.am. Мурожаат санаси: 30.04. 2020. ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

(Нидерландия ва АҚШ); олам ва инсон муносабатларида тил ташувчиси ва лисоний шахс тушунчаларининг ўзи хослиги очиб берилган (Россия, Германия); олам лисоний манзарасида турли тил сатҳ бирликларининг ўрни, оламни моделлаштиришда тилнинг аҳамияти миллий-маданий воситалар асосида аниқланган (МДХ).

Дунё тилшунослигида олам лисоний манзараси ва лисоний онг, ҳар бир халқнинг олам тарҳи (моделли) ўзига хос эканлигини очиб бериш бўйича қатор, жумладан, қуйидаги устувор йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда: олам лисоний манзарасининг ўзига хос хусусиятлари ёритиш, ОЛМ тадқиқига когнитивлик нуқтаи назаридан ёндашилиб, инсон томонидан оламни ва ўз-ўзини англаб етиш масаласини аниқлаш, олам ва инсон муносабатларида тил ташувчиси ва лисоний шахс тушунчаларининг ўзига хослигини очиб бериш, олам лисоний манзарасида турли тил сатҳ бирликларининг ўрни, оламни моделлаштиришда тилнинг аҳамияти миллий-маданий воситалар асосида аниқлаш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Замоनावий тилшуносликнинг тилда инсон омилини ўрганишга қаратилган тадқиқ усуллари когнитив тилшунослик, лингвомаданиятшунослик, лингвопрагматика, психолингвистика, ассоциатив тилшунослик доирасидаги тадқиқотларда намоён бўлмоқда. Хориж тилшунослигида бу йўналишларда изланишлар олиб борган Н.Хомский, Ч.Осгуд, Ж.Лакофф, И.Гальперин, Н.Караулов, Н.Жинкин, Ю.Степанов, А.Леонтьев, А.Вежбицкая, Е.Кубрякова, В.Демьянков, В.Маслова, В.Белянинларнинг тадқиқотлари диққатга сазовор.

Ўзбек тилшунослигида А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, Ш.Сафаров, Э.Бегматов, А.Маматов, М.Ҳақимов, С.Мўминов, Д.Худайберганава, Д.Лутфуллаева, Ш.Усмонова, С.Боймирзаева, А.Раҳимов, И.Азимова, Н.Ҳошимова ва бошқаларнинг тадқиқотларида тил тизими антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида тадқиқ этилган³. Кейинги йилларда ОЛМ ва ўзбек тилига хос концепт ва концептосфералар хусусида олиб борилган тадқиқотлар орасида Н.Маҳмудов, Ш.Сафаров, А.Нурмонов, А.Абдуазизов, А.Маматов, А.Собиров, Ж.Элтазаров, Ш.Шаҳобиддинова, Д.Худайберганава, М.Эргашева, Т.Ш.Махмараимова сингари олимларнинг тадқиқотлари алоҳида ўрин тутди. Жумладан, Ж.Элтазаровнинг фикрича, ҳар бир конкрет табиий-ижтимоий ва лисоний вазиятда инсон дунёни ўз сезги органлари орқали қабул қилиши ва англаши унинг олам ҳақида тасаввурлар тизимини шакллантиради, дунёдаги моддий ва номоддий нарсалар инсон онгига

³ Худайберганава Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол.фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2015. – Б. 6; Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-ж. – Тошкент: Академнашр, 2012; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол.фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2000. – 47 б.; Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2001. – 283 б.; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.; Азимова И. А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. – 24 б.; Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. – №6. – Б.104-107; Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2010. – 320 б.

абстракциялаш усуллари ёрдамида чекланган мотивацион белгилар тизими сифатида экспликация қилинади⁴.

Н.Маҳмудовнинг “Тилнинг сўз хазинаси ва оламнинг лисоний манзараси” мақоласида кишилик жамияти тараққиётининг муайян босқичида барча хусусий фанлар томонидан ишлаб чиқилган олам ҳақидаги билимларнинг жами “оламнинг лисоний манзараси” номи эканлиги кўрсатиб ўтилади⁵. Шунингдек, Д.Бахронова оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера масаласини ўрганган, М.В.Эргашева оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлинишини тадқиқ қилган⁶, З.Байназаров “Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк”асарида ифодаланган оламнинг лисоний манзараси” мавзусидаги тадқиқот ишида ОЛМда ифодаланган оламнинг миллий лингвокогнитив тасвиридаги фарқли ва ўхшаш тарафлар очиб берилган; миллий тил лексиконидаги янги шакл ва тушунчаларнинг пайдо бўлиши, лексик таркибда юз берган семантик-мавзуй ўзгаришлар; луғат таркибида “чукур” ва “юзак” услубий дифференциацияга кўра юз берган ўзгаришлар, ДЛТ ва ЎТИЛда ифодаланган концептларнинг семантик структурасидаги фарқли тарафлар очиб берилган⁷.

У.Йигиталиев эса ўзбек тилида “одам” ва “жинс” концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликларни тадқиқ қилган.⁸ Н.Жалилова “Бадий матндаги қон-қариндошлик терминларининг типологик ва структурал-семантик тавсифи” билан боғлиқ тадқиқотида олам лисоний манзарасининг лингвомайдондаги мавқеи асосланган.⁹

Кейинги йилларда жаҳон тилшунослигида бўлгани каби ўзбек тилшунослигида ҳам прагмалингвистика, социоллингвистика, когнитив тилшунослик каби бир қатор замонавий соҳалар ривожлана бошлади. Лисоний ҳодисалар, матн ва унинг таъсири, нутқий актлар, адресант ва адресат, нутқий вазият каби тушунчаларнинг мазмун моҳияти унинг мулоқот маданиятига таъсири жаҳон ва ўзбек тилшунослари томонидан турли контекстда, асосан, бадий асарлар мисолида ўрганилган¹⁰, лисоний

4 Элтазаров Ж.Д. Сўз туркуми парадигмасидаги ўзаро алоқа ва кўчиш ҳоллари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. – Б.101-104.

5 Маҳмудов Н.Тилнинг сўз хазинаси ва оламнинг лисоний манзараси // Сўз санъати, № 1 (2018). – Б.18-27.

6 Эргашева М.В. Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши // Молодой ученый. – 2016. – № 3.1 (107.1). – С. 59-62; Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера // Хорижий филология, №3, 2019. – Б.62-67.

7 Байназаров З. “Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк”асарида ифодаланган оламнинг лисоний манзараси”: Филол. фан. бўйича фалсафа. докт. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. – 24 б.

8 Йигиталиев У. Ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликлар: Филол. фан. бўйича фалсафа докт. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2020. – 21 б.

9 Жалилова Н. Бадий матндаги қон-қариндошлик терминларининг типологик ва структурал-семантик тавсифи: Филол. фан. бўйича фалсафа докт. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2019. – 23 б.

¹⁰Ахманова О.С., Магидова И.Н. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика // Вопросы языкознания. – М., 1978. – №3. – С. 43-48; Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – Москва, 1985; Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008; Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. Вып. XVII. – Москва, 1986. – С. 170-190; Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б.71; Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2011. – Б. 94; Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.

ходисалар лингвостилистик¹¹, социолингвистик¹² нуқтаи назардан атрофлича тадқиқ қилинган. Аммо ўзбек тилида лисоний онг, концептлар, замон ва макон тушунчалари, инсонни тушуниш, инсон ўзини ўзи англаши оламнинг лисоний манзараси марказида когнитив, психоллингвистик таҳлил қилинмаган, унда турли функционал услублардаги матнларда тил воситаларидан фойдаланган ҳолда оламни моделлаштириш, дунёнинг маълум ва номаълум қисми билан алоқа қилишда инсон тушунчасини деформация қилиш илмий текшириб кўрилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Фарғона давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Антропоцентриқ тилшунослик муаммолари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади оламнинг лисоний манзараси, лисоний онг, оламнинг бадий тасвири, лисоний онгнинг психоллингвистик аспекти, концепт тушунчаси ва оламни тил воситасида моделлаштиришнинг ўзаро алоқадорлиги ҳамда узвийлигини асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари. Қўйилган мақсад билан боғлиқ равишда кўйидаги вазифалар белгиланди:

жаҳон ва ўзбек тилшунослигида оламнинг лисоний манзараси тадқиқига доир ишларни тавсифлаш ва таснифлаш;

лисоний онг тушунчасига когнитив-прагматик ва психоллингвистик нуқтаи назардан муносабат билдириш;

дунёнинг бадий тасвири ва лисоний онг масаласига муносабат билдириш;

концепт ва тушунчанинг ўзаро алоқадор ҳамда фарқли жиҳатларини шарҳлаш, концептнинг тузилишини миллий матнлар асосида ифодалаш;

олам манзараси, асосий тушунча ва тамойиллар, макон ва замон тушунчаларини когнитив тилшуносликка боғлаб ўрганиш;

оламни моделлаштириш асосларини ўрганиш, турли функционал услублардаги матнларда тил воситаларидан фойдаланган ҳолда оламни моделлаштириш;

ўзбек тилида сўзлашадиган олам манзараси, инсоннинг инсон томонидан қабул қилиниши, инсоннинг ўзини ўзи англаши, инсон ва унинг

¹¹ Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» достонининг тили ва стили: Филол. фан. докт. ... дисс. –Т., 1949; Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Т., 1969; Шомақсудов А. Муқимий сатираларининг тили. –Т., 1970; Кўчкортоев И. Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Т., 1975. Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1979; Абдиев Э. Язык и стиль драм Камила Яшина: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Т., 1982; Чориев Т. Садриддин Айний публицистик асарларининг тили ва услуби (лексика ва фразеология): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2001; Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004; Чориева З. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Т., 2006; Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Т., 2000; Кўчқорова М. Абдулла Қаҳҳор адабий-танқидий публицистикасининг мавзувий таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. – № 2. – Б.52-55.

¹² Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Т., 2000.

атрофидаги дунё ўртасидаги “чегара” кабиларни ўрганиш, уларга муносабат билдириш ва асослаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида дунё тилларида оламнинг лисоний манзараси шаклланишида инсоннинг когнитив фаолияти олинган.

Тадқиқотнинг предметини олам лисоний манзарасининг прагматик ва психолингвистик жиҳатлари, лисоний онг, концепт ва унинг бошқа асосий тушунча ҳамда категориялари, тилшуносликда оламни моделлаштириш асослари, замон ва макон тушунчалари когницияси ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда қиёсий таҳлил, зидлаш, таснифлаш, контекстуал, дистрибутив, структурал ва статистик таҳлил каби усуллардан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек тили мисолида тил ташувчисининг борлиққа, жамиятга, инсонга муносабатини ифодаловчи билиш, баҳолаш, ифодалаш каби когнитив-ментал хусусиятлари аниқланган;

лисоний онг тушунчасининг прагматик ва психолингвистик талқинда оламни идрок этиш, англаш жараёнини ифодаловчи когнитив категория эканлиги дунёнинг бадиий тасвири, миллий-ментал жиҳатлар, концептнинг макон ва замон каби турлари асосида очиб берилган;

олам лисоний манзарасида намоён бўлувчи лисоний шахснинг лисоний онгидаги когнитив жараёнлар инсоннинг инсон томонидан қабул қилиниши, ўзини ўзи теранроқ англашига олиб келиши асосланган;

ўзбек тили соҳиблари тафаккуридаги ОЛМ акс этган бадиий матнларда метафоралар олам лисоний манзарасининг асосий когнитив-прагматик тасвир воситаси эканлиги, инсоннинг фикрлаш тарзи лисоний моделлаштириш билан чамбарчас боғлиқ эканлиги очиб берилган;

тил ташувчисининг коммуникатив компетенцияси даражасига кўра: кучли, ўртача ва кучсиз тил ташувчисининг интроверт, амбиверт, экстраверт турлари белгиланиб, уларга хос интеллектуал ривожланиш, маънавий-амалий фаолият тажрибаси каби ижтимоий, экстраверсион ва интроверсион когнитив-психологик ҳамда фонетик, лексик, синтактик лингвистик омиллар аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

когнитив-прагматик ва психолингвистик нуқтаи назардан лисоний онг, концепт ва тушунчанинг ўзаро алоқадор ҳамда фарқли жиҳатлари шарҳланган, концепт тузилиши миллий матнлар асосида далилланган;

олам манзараси ва унинг асосий тушунча ҳамда тамойиллари, макон ва замон категорияси когнитив тадқиқи амалга оширилиб, турли функционал услублардаги матнлар орқали оламни моделлаштириш асослари ҳамда парадигмаси яратилган;

ўзбек тилида сўзлашадиган олам манзараси, инсоннинг инсон томонидан қабул қилиниши, ўзини ўзи англаши ва қуршовчи дунё ўртасидаги “чегара” аниқланган;

филология факультетлари юқори босқич талабалари ва магистрантларига назарий тилшунослик, когнитив лингвистика, прагматик

лингвистика бўйича маърузалар ўқиш ва амалий машғулотлар олиб боришда фойдаланилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилганлиги, назарий маълумотларни беришда илмий манбаларга таянилганлиги, хулосаларнинг замонавий лингвистик таҳлил методлари орқали асосланганлиги, назарий қарашлар ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги, мавзунинг жаҳон тилшунослигининг устувор илмий концепциялари асосида ўрганилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти олинган илмий хулосалар ва муҳим назарий умумлашмалардан оламнинг лисоний манзарасида когнитив жараён аксини ўрганиш, турли миллий тилларнинг маданий-маиший мазмунини таҳлил қилиш, “концепт” ва “тушунча” атамалари талқини, лисоний онг ва тил ташувчиси каби масалалар психоллингвистика, когнитология, прагмалингвистиканинг ривожига муайян даражада ҳисса қўшиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти хулосалар ва тадқиқот материалларидан олий таълим муассасаларининг филология факультетларида ҳозирги ўзбек адабий тили, матн таҳлили, назарий тилшунослик масалалари, лингвокультурология, психоллингвистика, социоллингвистика, прагмалингвистика фанларидан дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишда, маъруза, амалий ҳамда семинар машғулотлари, махсус курслар ўтишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Олам лисоний манзарасининг шаклланишида когнитив ўзига хосликни ўрганиш бўйича олинган натижалар асосида:

лисоний онг тушунчасининг прагматик ва психоллингвистик талқинда оламни идрок этиш ва англаш жараёнини ифодаловчи когнитив категория эканлиги дунёнинг бадиий тасвири, концептнинг макон ва замон каби турларига оид назарий қарашлар, амалий тавсиялар ва илмий хулосалардан ОТ-Ф 1-100 рақамли “Имконияти чекланган болалар ижтимоий-маданий фаолиятининг бадиий-ижодиёт воситалари асосида назарий ва амалий такомиллашуви” номли фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 11 февралдаги 89-03-859-сон маълумотномаси). Натижада лойиҳа доирасида яратилган “Баркамол авлодни тарбиялаш – давр талаби” номли ўқув-услугий кўрсатманинг илмийлиги таъминланган ҳамда мазмуни такомиллашган;

тил ташувчисининг коммуникатив компетенцияси даражасига кўра кучли, ўрта ва заиф жиҳатлари ва уларга хос ижтимоий, когнитив-психологик, лингвистик омилларга оид хулосалардан 2018-2020-йилларга мўлжалланган Давлат илмий-техника дастурлари доирасидаги ПЗ-20170930223-рақамли “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни ривожлантиришда ёшлар ижтимоий фаоллигини ошириш механизмини такомиллаштириш” мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим

вазирлигининг 2021 йил 11 февралдаги 89-03-859-сон маълумотномаси). Натижада грант доирасида тайёрланган “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни ривожлантиришда ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишнинг такомиллашган механизми” номли монографиянинг илмий аппарати бойитилган;

Ўзбек тили мисолида тил ташувчисининг борлиққа, жамиятга, инсонга муносабатини ифодаловчи когнитив-ментал хусусиятларига оид назарий қарашлари, амалий тавсиялари ва илмий хулосаларидан 574097-EPP-1-2016-1-CY-ерпка2-SBHE-JP RUECVET: “Пилотирование профессионального образование и обучение России и Узбекистана” номли Евроиттифоқ проекти асосидаги Эрасмус+фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 11 февралдаги 89-03-859-сон маълумотномаси). Натижада малака ошириш курслари самарадорлиги ошган, мавжуд дастурлар ва қўлланмаларнинг такомиллашувига эришилган;

Ўзбек тили соҳиблари тафаккуридаги ОЛМ акс этган бадиий матнларда метафоралар олам лисоний манзарасининг асосий когнитив-прагматик тасвир воситаси эканлигига оид тавсияларидан А-І-97 рақамли “Инглиз, немис ва ўзбек тилларини ўрганиш бўйича ўқув-услубий модуллардан фойдаланиш ва уларни такомиллаштиришнинг назарий ва амалий асослари” мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 11 февралдаги 89-03-859-сон маълумотномаси). Натижада лингвокультурология, лингвистик матн таҳлили, маданиятлараро алоқа каби фанлардан дарслик, ўқув қўлланмалари ва маъруза матнлари, шунингдек, электрон манбалар, назарий ва амалий материаллар сифати сезиларли даражада яхшиланган;

олам лисоний манзарасида намоён бўлувчи лисоний шахс, ОЛМда инсоннинг инсон томонидан қабул қилиниши, ўзини ўзи теранроқ англашига олиб келишига оид хулосалардан 2018-2020 йилларга мўлжалланган “ПЗ-20170926286. Ўзбек суд амалий лингвистикаси тадқиқи” давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 11 февралдаги 89-03-859-сон маълумотномаси). Натижада оламни англаш ва уни нутқда акс эттиришнинг ижтимоий, психологик жиҳатларини ўрганишда, тил ташувчиларининг фикрлаш тарзи ҳамда тилга онгли равишда ёндашувидаги уникал жиҳатлари аниқланган;

оламнинг ўзбек тилидаги лингвистик тасвирлари орқали борлиқ, яратилиш, ҳаётий мақсад, эътиқод, урф-одат ҳақидаги тасаввурларнинг бошқа тушунчаларга, оламнинг лисоний манзарасини ҳосил қилувчи лисоний моделлар асосини ташкил қилувчи таянч бирликларга бевосита таъсир қилишига оид тавсиялар М.Х.Ҳақимов, М.М.Ғазиеваларнинг “Прагмалингвистика асослари” номли дарсликни тайёрлашда фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 14 августдаги 418-сонли буйруғига асосан 418-045 рақамли рухсатнома). Натижада мазкур дарсликнинг “Тилшуносликнинг қиёсий-тарихий, систем-структур ва антропоцентриқ илмий парадигмалари”, “Прагматиканинг семиотик

илдизлари” мавзуларида ва “Тилнинг концептуал вербал ва семантик структураси” боби илмий далиллар асосида бойитилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 12 та илмий-амалий анжуман ва семинарда, жумладан, 9 та халқаро ва 2 та республика илмий-амалий конференциясида апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 26 та илмий иш чоп этилган, шулардан 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 13 та мақола (шу жумладан, 10 таси республика ва 3 таси хорижий журналларда) нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Умумий ҳажми – 221 саҳифа.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Ишнинг кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланиб, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, илмий тадқиқот ишлари режаси билан боғлиқлиги, мақсади, объекти, предмети, вазибалари, илмий янгилиги, назарий ва амалий аҳамияти, тадқиқот натижаларининг жорийланиши, нашр этилган ишлар ва диссертациянинг тузилиши баён қилинган.

Диссертациянинг биринчи боби **“Лисоний онг дунёни моделлаштириш воситаси”** деб номланиб, мазкур бобда лисоний онг ва унинг дунёни моделлаштиришдаги психолингвистик имкониятлари, дунёнинг бадиий тасвирига муносабати, шунингдек, концепт ва унинг турлари оламнинг лисоний манзарасини ўрганиш воситаси сифатида тадқиқ қилинади. Боб тўрт фаслдан иборат: **“Лисоний онг когнитив тадқиқот объекти сифатида”**, **“Лисоний онгнинг психолингвистик аспекти”**, **“Лисоний онг ва тил ташувчиси”**, **“Концепт когнитив тилшунослик объекти сифатида”**. Когнитив тилшуносликда лисоний онг нутқий фаолиятни ташкил қилиш тизими ҳамда тил бирликларини, уларнинг ўзаро боғланиш ва қўлланиш мезонлари, инсоннинг мазкур бирликларга муносабатини ҳамда тил ва унинг барча бирликлари ҳақидаги қарашларни шакллантиради. Лисоний онг барча бошқа турдаги тафаккурларнинг мавжуд бўлиши ва тараққиётига хизмат қилади. Қуйидаги таърифдан ҳам англашиладики, “...лисоний онг – когнитив онг билан чамбарчас боғлиқ, зеро, уларнинг ҳар иккаласи ҳам воқеликни билиш жараёнидир ва бу жараённинг маҳсули – билимдир. (Когнитив атамасининг мазмуни ҳам инглизча **«cognitive – билишга оид»** сўзи билан боғлиқ: «cognize – билмоқ, англамоқ, тушунмоқ», «cognition – билиш»). Шунинг билан биргаликда, бу икки турдаги онг шахс фаолияти жараёнида шаклланишини унутмаслик лозим. Лекин ҳар қандай шахс маълум этник гуруҳ, миллат ва маданият вакили. Аммо тадқиқотлар жараёнида биз аввал алоҳида шахслар онгида кечаётган лисоний ва когнитив жараёнларни кузатсак ҳам, пировард

натижада, уларнинг умуммиллий хусусиятларини тавсифлашга ҳаракат қиламиз. Когнитив жараёнларни миллий маданият билан боғловчи энг асосий восита тилдир. Шу сабабли когнитив тилшунослик учун лисоний ва когнитив онг жараёнларини миллий маданиятда яратиладиган, ҳосил бўладиган фаолият шарт-шароитлари билан боғлаб ўрганиш муҳимдир. Дарҳақиқат, тил ва онг маданиятдан холи ҳолда мавжуд бўлмайди, улар бизнинг ижтимоий тажрибамиз, аждодларимиздан ўзлаштирган анъналаримиз натижасидир”¹³.

Лисоний онг психолингвистиканинг турли тушунчаларига оид ишларда тадқиқ қилинади. Диссертацияда бир қатор, жумладан, А.Н.Леонтьев, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцева, И.Г.Овчинникова, В.В.Красных кабиларнинг қарашлари таҳлил этилган. Лисоний онгни белгилашнинг бир неча вариантлари мавжуд. Тилдан фойдаланувчи ҳар бир шахс бошқа одамларни ўз нутқида қизиқтиришга интилади, шунинг учун барча нотиклик усуллари учун характерли бўлган тағмаъно ёки яширин маъно ифодалаш, хусусан, метафора, эпитет, қиёслаш, метонимия, такрор, риторик сўроқ, сўзларни тушириб қолдириш ва бошқа воситаларга таянилади. Сўздаги яширин маънолар сўзловчининг атрофдаги дунё, нарса-ҳодисалар хусусиятларини билишига асосланади. Тил ташувчисининг шахсияти миллий ва маданий жиҳатдан ўзига хосдир. Сўзловчи бошқа одамлар билан мулоқотга киришганда, кўпроқ “оила”, “худо”, “эркинлик”, “ҳақиқат”, “тақдир”, “қалб”, “сиёсат”, “ватан” каби асосий тушунчаларга мурожаат қилади. Миллий ўзига хослик шундаки, у ёки бу сўзнинг маъноси бирор ҳолат билан боғлиқ ҳолда юзага келса-да, метафорик ёки метонимик кўчма маъно тамоман бошқа тушунча билан боғлиқ тарзда намоён бўлиши мумкин. Ҳар бир сўздаги концептуал маънони ўзгартирган ҳолдаги яширин мазмун сўзловчининг олам, одамлар, атрофдаги воқелик, дунёдаги сиёсий жараёнлар ва ҳоказоларни англашдаги дунёқарашидан пайдо бўлади. Л.И.Богданованинг таъкидлашича, “янги маъно шундай пайдо бўладики, бизнинг дунёни англашимизда аниқ онгимиз даражасида ниманидир тўлдириш, қандайдир бўшлиқни қоплаш зарурияти юзага келганда, олдиндан қутилган жавоб мавжуд маъно чегарасидан кенгроқ мавқеда бўлади, чунки ҳеч қандай детерминистик шакллантириш, математик моҳият, аниқ далиллар асос маъно доирасидаги тушунчани камайтирмайди”¹⁴.

Турли психолингвистик ахборотлар, бизнинг фикримизча ҳам, сўзловчи томонидан сўз, сўз бирикмаси, гап ва матнлар орқали баён қилинади.

Психолингвистика XX аср ўрталарида шаклланди. Олим ва тадқиқотчиларнинг инсон тафаккури, фикрлаши, таъсир қилиш ҳолат ва жараёнлари, мулоҳаза юритиш, англаш, билим каби масалаларга бўлган катта қизиқиш илмий парадигманинг ўзгаришига олиб келди. Бир вақтнинг ўзида бир неча илмий йўналишлар, хусусан, тилшунослик, когнитив психология, психология, фалсафа ва бошқаларни бирлаштирган психолингвистиканинг

¹³Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. –Б.31.

¹⁴ Богданова Л. И. Стилистика русского языка и культура речи. – М.: ФЛИНТА Наука, 2016. – С. 10.

пайдо бўлиши замонавий илм-фанда “психологик инқилоб”ни юзага келтирди¹⁵.

В.Маслованинг таъкидлашига кўра, когнитив психология ҳам когнитив тилшунослик учун манба вазифасини бажарди. Дастлаб тилшуносликда “психологизм” ҳақида XIX асрдаёқ ёш грамматикачилар, А.А.Потебня, Г.Штейнталь, В.Вундтлар ёзган эди. Когнитив психология психоллингвистика ютуқларини ўзида мужассам этган бўлса-да, ўзининг мақсад ва вазифалари ҳамда бошқа фанлар билан интеграциясига кўра ундан анча фарқ қилади.

Когнитив лингвистика когнитив психологиядан концептуал ва когнитив колиплар тушунчасини қабул қилиб олган. Гап шундаки, тилнинг амал қилиши ҳақиқатан ҳам психологик омилларга асосланади, чунки тил инсоннинг ташқи олам билан алоқаси натижаси ўлароқ пайдо бўлган тажрибани тўплаш ва саклашда энг муҳим восита ҳисобланади. Ҳар қандай тажрибанинг асосини идрок ва хотира ташкил қилгани боис, билиш хоссалари ва тилни психология доирасида ўрганиладиган перцептив жараёнлар хусусиятларини ҳисобга олмасдан ўрганишнинг имкони йўқ.

Шунга қарамадан, тилшунос ва психологларнинг ўзаро ҳаракати жиддий тўсиқларга дуч келди: ўз методологияларига кўра фанларнинг “семиотик” турига кирадиган тилшунослик билан фанларнинг “физик” турига интилувчи психологиядек ўзаро кучли фарқланадиган икки гуманитар фанни топиш қийин.

Маълумки, тилшунослик ўз тараққиёти давомида психология билан уч марта: XIX асрнинг 80-йилларида, XX асрнинг ўрталарида ва ниҳоят, XX асрнинг 80-йилларида когнитив тилшуносликнинг пайдо бўлишида тўқнаш келди ва унинг ҳисобидан бойиди.

Тилшунослик ва психологиянинг ўзаро алоқаларида кузатилган кўшимча мураккаблик эса ментал категорияларга мурожаат қилувчи ҳар қандай тадқиқот психология доирасида, бу ерда бошқа фанлар билан алоқа талаб қилинмайди, деган фикр билан бевосита боғлиқ. Шунинг учун когнитологлар орасида психология ёки психоллингвистика билан шуғулланган кишилар кам. Шу билан бирга, айрим психологик ғоялар, масалан, гештальт психология ғоялари, гарчи айнан тилшунослар, энг аввало, Ж.Лакофф томонидан киритилган бўлса-да, когнитив тилшуносликка кучли таъсир кўрсатган¹⁶.

Бу ўзгаришларнинг асосий ғояси қуйидагича: инсон тафаккури ички (ментал) когнитив жараёнларни бошқарган ҳолда, ўз навбатида турли хил намоишлар, сценарийлар, моделлар ва ҳоказоларга таянган ҳолда воқеликни ташкил қилади ва мулоҳаза юритади. Бунда ҳар бир одамнинг алоҳида олинган ҳар қандай ижроси тўлиқ англайди. Биз фақат лисоний баённинг асосий хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритишимиз мумкин, аммо ҳеч қачон биз уни тўлиқ англай олмаймиз.

¹⁵Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. - М.: Флинта, Наука, 2004. – С. 8.

¹⁶Маслова В. Когнитив тилшунослик ўқув қўлланма. И.Мирзаев таржимаси. – Самарқанд. 2012. –Б.10-11.

Ўтган асрнинг 70 йилларининг иккинчи ярми психолингвистик йўналишнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланади. Кейинчалик Ўзбекистонда ҳам илмий адабиётларида ушбу йўналиш маҳаллий тилшуносликдаги анъанавий тадқиқот манбалари билан узвий алоқадорликда шаклланиши кузатилади.

Россияда психолингвистиканинг ривожланиши натижасида мавжуд манбаларни жамлаш ва тизимлаштириш, тадқиқотларнинг терминологик базасини яратиш зарурати пайдо бўлди. Ўзбек тилшунослигида психолингвистикага доир тадқиқотлар бу соҳада муаммолар кўп бўлишига қарама-қарши қадам жуда кам.

Тилшуносликда тилнинг вазифаси ташқи дунё элементларини лисоний бирликлар орқали ифодалашда, деб ҳисоблайдиган қадимий анъана мавжуд. Шу нуқтаи назардан қаралганда, ҳолатлар маълум тил бирлигига мос келадиган бир қатор қисмларга бўлиниши мумкин.

Психолингвистлар эса бундай тўғридан-тўғри таққослаш йўқлиги, аниқ вазиятни бошқача талқин қилиш мумкинлиги, вазиятни ифодалашнинг ҳар хил усуллари турли хил бирликлар орқали юзага чиқиши мумкинлиги, натижада сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги тушуниш турлича бўлиш эҳтимоли ҳам мавжудлигини таъкидлайдилар. Масалан,

1. Анвар китобни Бобурга берган.
2. Анвар Бобурга берган китобни.

Анъанавий ёндашув бўйича бу жумлалар айнан бир хил мазмун ифодалайди, гапнинг синтактик тузилишидаги фарқ жумла мазмунининг ўзгаришида аҳамиятга эга эмас, деб қаралади.

Аммо айрим ҳолатларда бундай шаклларнинг фақат биттаси тўғри келиши мумкин. Бу икки ҳолатнинг фарқи шундаки, (1) ва (2) шаклдаги икки хил синтактик қурилишда “айнан бир ҳолат” турлича талқин қилинган бўлиб, айрим ҳолларда ифодалашнинг фақат бир усулигина ўринли ёки табиий дейиш мумкин. Энг муқобил вариантни танлаш шартларидан бири нутқни шакллантириш ва идрок этиш омиллари билан боғлиқдир. Қийосланаётган синтактик қурилмалар билан боғлиқ иккинчи омил эса вазият компонентларининг аҳамиятига асосланган, бошқача қилиб айтганда, дискурста айрим сўзлар бошқаларига нисбатан кўпроқ эътибор марказида бўлади: Анвар китобни Бобурга берган жумласида Бобур сўзи марказда. Анвар Бобурга берган китобни жумласида китобни сўзи марказда.

Олдинги планда қисман лисоний шакллантириш ва қисман идрок этиш масаласи туради. Масалан, ҳолат бирдан ортиқ ҳодисаларда ифодаланган, **дейлик**, ҳовлини супуриш пайтида деразага тош учиб келиб, уни чилпарчин килди. Бу ҳолатни қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Мен деразани синдирдим.
2. Тош деразани синдирди.

Бундай шаклларнинг танланиши икки ҳолат билан боғлиқ. 1- ҳолатда сўзловчига эътибор қаратилади, 2- шаклда эса асосий эътибор тошга қаратилиши билан бирга, ифодаланаётган вазиятда сўзловчининг иштирок этаётгани ҳам таъкидланади.

3. Сен бу эшикни бу калит билан оча олмайсан.

4. Калит бу эшикни оча олмайди.

Ушбу мисолларнинг ҳар иккаласида ҳам эшикни маълум бир калит билан очишга ҳаракат қилинадиган вазиятда фойдаланиш мумкин бўлса-да, аммо адресатнинг эътибори ҳаракатнинг бажарувчисига қаратилади. Мавжуд вазият ва ифода мақсади идрок этиш орқали лисоний шакллантириш билан чамбарчас боғлиқдир.

Воқеликнинг ўзига хос талқини визуал идрок этилаётган вазиятдаги муайян унсурларни ифодалаш билан бирга, кўриш майдонимиздан ташқаридаги белгиларни ҳам ўз ичига олади. Бошқача қилиб айтганда, биз кўриб чиқаётган мавзу доирасида, кўп ҳолларда, субъект етакчи иштирокчидир.

Тилшуносликда кейинги ўттиз йил давомида фаол қўлланиб келаётган “тил ташувчиси” термини психолингвистиканинг марказий қисми сифатида “дунёнинг тилдаги ифодаси” термини билан чамбарчас боғлиқдир¹⁷.

Ҳар бир тил, В.Фон Гумбольдт таърифича, ўзига хос тузилишга, “миллий руҳнинг ўзига хослиги” туфайли юзага келган “ички шакл”га эга бўлиб, биринчи навбатда фразеологизмлар ва мақол-маталлар орқали халқнинг жамоавий онгини ифодалай оладиган воситадир.

Унинг фикрича, тил дунёнинг бевосита акси эмас. Ҳар бир тил муайян халқнинг жамоавий ўзлиги ва тафаккури боис, “бу фақат бошқа доирага кириш орқалигина чиқишингиз мумкин бўлган доирадир.”¹⁸

Ҳар бир тил одамдан муайян нарсалар, ҳодисалар, бошқа одамлар билан қандай муомала қилиш кераклигини талаб қилиши билан инсоннинг хулқ-атвори ва тафаккурига таъсир қилади.¹⁹ Тил ташувчиси, яъни миллий, маданий, тарихий, гендер, ижтимоий қатъиятга эга бўлган шахс, одамлар билан мулоқот қилишда у ёки бу тилдан фойдаланиб, дунёни миллий жиҳатдан ўзига хос талқин қилади. Тил дунёни миллий маданият нуқтаи назаридан талқин қилади. Гарчи “тил ташувчиси” атамасининг ўзи ушбу шахснинг ўз-ўзини англашида ҳар бир тил бирлигига сингган дунёни тушунишнинг баъзи бир фундаментал, энг муҳим хусусиятлари борасида алоҳида фикрлар тўғридан-тўғри акс этишини назарда тутса-да, аммо биз муайян минтақадаги дунёнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларда одамнинг ўрни ҳақидаги ғоялар хусусида гапиришимиз мумкин.

“Тил ташувчиси” атамасининг ўзиёқ тилга антропоцентрик ёндашув туфайли юзага келган инсон омилининг тилдаги роли билан бевосита боғлиқ бўлиб, шахснинг бутун когнитив фаолиятини, шунингдек, унинг атрофдаги табиий дунё, ижтимоий қадриятлар, бошқа инсонлар ва ўз-ўзига бўлган муносабатни акс эттиради. Тил аслидан фарқ қиладиган кўплаб одамларни яратади. Тил ташувчисининг онги хаёл билан белгиланади, шу билан бирга,

¹⁷ Гумбольдт В. Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 73.

¹⁸ Гумбольдт В.Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 86.

¹⁹ Гумбольдт В.Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 85.

нутқ ҳақиқий ва ҳаёлий олам, мумкин бўлган ҳамда тасаввурга сиғмайдиган ҳолатларни бирлаштиради. Тилшунослик дунёси ҳақидаги билимларнинг аксарият қисми тил туфайли шаклланади, аммо у агар дунёни ғайритабiiй нуқтаи назардан талқин қилган бўлса, давр ўтиши билан, дунёнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида турли халқлар орасида тушунмовчиликлар кучаяр эди. Лекин бу нарса кутилмаслиги керак, негаки, турли тил ва маданиятлар бўлишига қарамай, вақт ўтиши билан, маданиятлараро алоқалар туфайли дунё ҳақидаги билимларни мувофиқлаштиришда нафақат сўз бойлиги, балки фразеологизмларни ҳам ўзлаштиришга тўғри келади.²⁰

Тилдан фойдаланувчи шахс тафаккурида ҳар бир алоҳида ҳолатга одамларнинг жамоавий онгида шаклланган фикрлар билан ҳаёт ҳақидаги ўз фикрларини мавофиқлаштириш механизми мавжудлигини эътиборга олиш кифоя. Ҳар қандай тил минглаб метафораларга бой бўладива уларнинг аксарияти шу қадар танишки, тил ташувчилари энди уларни метафора сифатида қабул қилмайдилар. Метафора тилнинг экспрессив манбаларини кенгайтирувчи анъанавий усуллардан бири ҳисобланади.

Ўзбек тилшунослигида метафоранинг когнитив жараён сифатида баҳоланиши анча анъанавий бўлиб қолди: “Сўз маъносининг кўчиши – матндаги муайян бир фреймли структурага эга бўлган ҳодиса, ўзига хос семантик-стилистик, когнитив ва миллий культурологик компонентларнинг тил юза сатҳидаги фаоллашувидир. Маъно кўчиши нутқни жонлантириш, бадиийлаштириш ва эмоционал-экспрессив жиҳатдан кучайтириш воситасидир. Маъно кўчиши ҳодисаси сўзларнинг янги маънолари юзага келишига асосланган лингвистик когнитив воситадир”.²¹

Лисоний онгнинг психолингвистик жиҳати маълум бир тил гуруҳи вакилларига хос бўлган турли ассоциатив соҳаларда ўзини намоён этади. Ассоциатив майдоннинг мавжудлиги ёки маълум бир тушунчаларда унинг йўқлиги муайян бир тилда сўзлашувчилар луғавий онги белгисидир. Лисоний онгнинг психолингвистик хусусиятлари тилнинг турли сатҳлариданамоён бўлиши мумкин. Тиллар нафақат грамматик категориялар ёки синтактик қурилиши билан, балки дунёни акс эттиришида ҳам фарқланади.

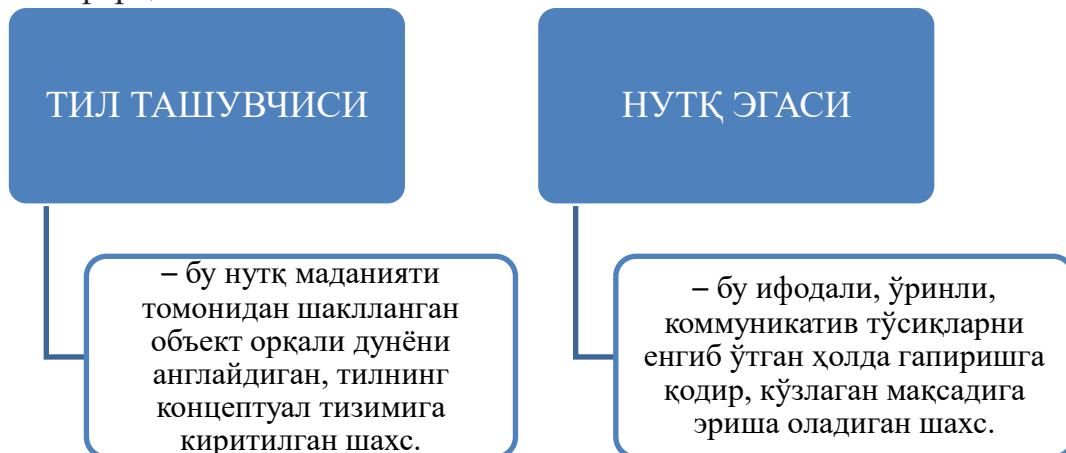
Ю.Н.Караулов “вербал-семантик тармоқ” атамаси билан дунё ҳақидаги билимларнинг умумийлигини билдиради: “Семантиканинг мавжудлиги квазисистематик вербал тармоқ бўлиб, унда ҳар бир сўз (маъно) бошқалари билан боғланади (тизим ҳолатида), аммо бу боғланишларҳеч қандай устунликни кўрсатмайди, ҳеч қандай мойиллик (квазив аспект) вачуқурлик, учинчи ўлчов йўқ, улар чизиқли ва текисдир...”.

Дунё манзарасини ўрганиш когнитив тилшуносликнинг асосий йўналишларидан бири бўлиб, бу доирада когнитив муаммоларнинг тилда акс этиши, дунё хусусидаги муайян ғояларни етказувчи, муайян тил жамоасининг тилда намоён бўладиган тажрибаларини акс эттирувчи тил ташувчиси ўрганилади.

²⁰ Виноградов В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 91.

²¹ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002 – Б. 4.

Тилшунослик ва лингводидактика соҳасидаги замонавий тадқиқотчиларнинг фикрларини сарҳисоб қилсак, биз тадқиқотимизда “тил ташувчиси” ва “нутқ эгаси” атамаларидан фойдаланамиз ва уларни қуйидагича фарқлаймиз:

Психолингвистикада “олам манзараси” тушунчаси қўлланилади. Концептлар тўплами дунёнинг муайян сўзловчи шахс ва муайян тил жамоасига хос бўлган луғавий ифодасидир. Дунё тилларидаги ифодаларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари лингвистик нисбийлик фаразига оид тадқиқотлар доирасида ўрганилмоқда.

Инсон туғилгандан бошлаб ўзи яшаётган муҳит ва шароит тақозосига, яшаш тарзига кўра оламни идрок қила бошлайди. Уни ўраб турган ҳодиса ва мавжудотларга ўзи яшаётган жамият қоидалари, анъаналарига мувофиқ муносабатда бўлади. Масалан, Ҳиндистонда туғилган бола сигирни муқаддас санайди, ўзбек боласи эса бундай тасавурда эмас. Айрим миллатларда бўрини улуғлашади, бошқаларида эса ундан кўрқишади.

Ижтимоий мавжудот сифатида инсон ҳар куни ўзаро нутқ алмашувида эҳтиёж сезар экан, коммуникатив ҳамкорлик ёки коммуникатив рақобат ҳолатида бўлиши мумкин. Инсон тил, нутқ, мулоқот жараёнидан холи бўлолмайди.

Шахс тушунчаси тилшунослик соҳасида энг мунозарали масалалардан биридир. Олимлар бу борада кўплаб назарияларни яратдилар, уларнинг ҳар бири тушунчанинг ўзига хос таърифини тақдим этади. Бироқ шахснинг табиати тўғрисидаги қарашларнинг хилма-хиллигига қарамай, тилшунослар тушунчанинг моҳияти **бу** шахсни жамият ёки маълум бир ҳамжамият аъзоси сифатида тавсифлайдиган, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хусусиятлар тизимида айланадиган индивидуаллик ва ўзига хосликдир деган фикрни маъқуллайдилар.

Тилшунослар ва психологлар нутқ бир қатор интеллектуал, маданий кўникмаларни ўзлаштирган; инсоният томонидан яратилган урф-одатлар, анъана ва қадриятларни ўрганган шахснинг ижтимоийлашуви натижаси эканлиги борасида ҳам фикрдирлар. Лисоний қобилияти орқали одам доимий ривожланиб боради, фаолият ва мулоқотда ўз имкониятларини амалга оширишга эътибор қаратади.

Ушбу муаммони биринчи марта немис олими Лео Вайсгербер илгари сурди, у тил ташувчисини она тили феномени призмаси орқали тадқиқ қилди.

В.Фон Гумбольдт, Г.И.Богин, М.М.Бахтин асарларида тил ташувчиси ғояси илгари сурилган. Масалан, В.Фон Гумбольдт антиномияларидан бири тилдаги жамоавийлик билан индивидуалликни қарама-қарши қўяди²².

Рус тилшунослигидаги ушбу мавзуга доир дастлабки муваффақиятли изланишлар В.В.Виноградовнинг “Бадиий наср тили тўғрисида”ги китобида кўринади. У бадиий тилдаги тил ташувчисини талқин қилишда икки вариантни – муаллиф шахси ва персонаж шахсини ажратади²³.

Ушбу ибора билан ифодаланган ҳодисани назарий тушуниш XX асрнинг 80-йилларида, хусусан, одамларнинг индивидуал фарқлари ва тил ташувчиси параметрик моделини яратган Г.И.Богин асарларида юзага чиқди. Тадқиқотчи тил ташувчиси тушунчасини лингводидактиканинг марказий тушунчаси, деб ҳисоблаган ва уни “нутқни яратишга ва идрок этишга тайёр инсон” сифатида тушунган²⁴. Замонавий тилшунослиқда тил ташувчиси таҳлилига турли хил қарашлар ва ёндашувлар мавжуд бўлиб, улар ушбу тушунчанинг асосий таркибий қисмини белгилайди.

Кўпчилик олимлар таъкидлайдики, тил ташувчиси кўп ўлчовли тушунчадир, шу сабабли унинг муваффақиятли шаклланиши учун барча таркибий қисмларини ҳисобга олиш керак.

Е.Н.Барсуков тил ташувчисини: “воқеликни фаол ва ижодий англаш даражасида тил ва нутқ қобилияти борасида фикр берадиган кўп ўлчовли, кўп даражали функционал тизим”, деб баҳолайди²⁵. Тил ташувчиси кўп қиррали ҳодиса сифатида замонавий тилшунослиқда қуйидагича кўрилади:

– тизимли қурилма бўлиб, унинг таркибий қисмлари юқори даражали шахсий хусусиятлар (ҳиссиётлилик, коммуникативлик, менталитет ва бошқалар) ва бошқа ички руҳий жараёнлар (фикрлаш, хотира)дир;

– унинг шаклланишида лисоний онг ва нутқ муҳим роль ўйнайди;

– тил ташувчиси ижтимоий хусусиятга эга, у кичик гуруҳлардаги мулоқот жараёнида, тил ташувчиси инсон ва унинг ҳаётининг ўзига хос хусусиятларини, атроф-муҳит билан муносабатларини акс эттирувчи лингвистик ва маданий алоқалар асосида шаклланади.

Демак, тил ташувчисининг асосий таркибий қисмлари қуйидагилар:

– қадриятлар (қадриятлар тизими);

– дунёқараш (дунёқарашлар тизими);

– культурологик (маданиятни ўзлаштириш даражаси);

– шахсий (индивидуал);

– когнитив (она тилининг лексикофразеологик имкониятлари, грамматик шакл ва конструкциялари, услубий хилма-хиллигини тушуниш);

²² Гумбольдт, В.Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 65.

²³ Виноградов В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 98.

²⁴ Богин Г.И. Речевая личность и ее отношения к разновидностям текстов – М.: Истоки, 2005. – С. 1.

²⁵ Барсукова Е.В. Языковая личность как категория исторической культурологии. – М.: Знак, 2007. – С. 5.

– хулқ-атвор (тил одоби, одатий мулоқот шароитидаги хатти-харакатлар);

– нутқ маҳорати;

– нутқий ва интеллектуал қобилият;

– нутқий туйғулар.

Тил ташувчисида биз коммуникатив онг, коммуникатив билим, кўникма ва қобилият, нутқий қобилият, коммуникатив маданият ва диднинг қиёфаси умумлаштирилган, деб ҳисоблаймиз.

Инсон дарҳол шахсга айланмайди, у аста-секин ривожланади ва бу жараёнда кўплаб ташқи омиллар иштирок этади. Улар орасида етакчи ўринлардан бири тил ташувчисининг шаклланишига тегишлидир. Фаолият, меҳнат қилишга эҳтиёж билан бир қаторда мулоқотга, нутққа бўлган эҳтиёж ҳам шахсни шакллантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Тил инсоннинг онги ва онг остига чуқур кириб боради ва ташқи дунё, унинг амал қилиш қонуниятлари ҳақида жуда кўп маълумотни етказиб беради.

Тил ташувчиси типологияси тилшуносликнинг марказий муаммоларидан биридир. Масалан, анъанавий тилшуносликда мавҳум ва аниқ тил ташувчиси ўртасидаги зиддият ҳал этилган эмас. Тил ташувчисининг типологик табақаланиши, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, социолингвистика, лингвокультурология, психолингвистика ва этнолингвистикада ўрганилиши мумкин. Шунга кўра, шахсларнинг алоҳида турларини белгилаш, бу турларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш мезонлари – психологик, ижтимоий, маданий ёки этник-маданий омилларнинг тилда намоён бўлишидир. У ёки бу тил шаклларида фойдаланар экан, ҳар бир инсон маълум бир тарзда ўзини ўзи намоён қилади.

Шахсга хос бўлган нутқ шакллари бир вақтнинг ўзида унинг ижтимоий мавқеи, маълумот даражаси, ёши ва жинси, индивидуал психологик хусусиятларининг кўрсаткичи ҳамдир. Шунга кўра, ижтимоий-маданий таснифнинг мақсади маълум бир ижтимоий доира вакилларининг нутқий тавсифларини яратишдир.

Диссертацияда тил ташувчиси ва у билан боғлиқ компетенция даражасини ҳисобга олган ҳолда, тил ташувчисининг қуйидаги турлари аниқланади: а) кучли тил ташувчиси – интроверт; кучли тил ташувчиси – амбиверт; кучли тил ташувчиси – экстраверт; б) ўртача тил ташувчиси – интроверт; ўртача тил ташувчиси – амбиверт; ўртача тил ташувчиси – экстраверт; в) кучсиз тил ташувчиси – интроверт; кучсиз тил ташувчиси – амбиверт; кучсиз тил ташувчиси – экстраверт. Умумийликда, бу хусусиятлар тил ташувчисининг хатти-харакатларини белгилайди.

Биз компетенция даражасининг ички ўлчовлардан мустақиллигини таъкидлаймиз, чунки экстраверсион ва интроверсион муносабатдаги шахслар ҳам ҚДнинг энг юқори ва энг паст кўрсаткичларини намоёиш этишлари мумкин. Эслатиб ўтамиз, ҚД учун ҳал қилувчи омил инсон темпераментини ўлчаш билан боғлиқ бўлмаган интеллектуал ривожланиш омили ҳисобланади. ҚД интеллектуал ривожланиш, маънавий-амалий фаолият тажрибасининг кўрсаткичидир.

Муайян психотип билан боғлиқлик ҳам генетик, ҳам ижтимоий жиҳатдан аниқланади. Шу билан бирга, сўзловчи шахсининг бу икки жиҳати бир-бирига боғлиқ эмас. Бироқ улар бирон бир тарзда тил ташувчисида, шахсининг хатти-ҳаракатларида кузатилиши ва унга таъсир қилиши мумкин.

Мулоқот воситаларига нисбатан танлаш даражасини экстраверт, амбиверт ва интровертларнинг вербал ва новербал мулоқотда ҳам кузатишимиз мумкин. Экстравертлар ўз фаолиятини очик намоён қилганлиги сабабли, улар новербал алоқа воситалари (имо-ишоралар, юз ифодалари ва бошқалар)га интровертларга нисбатан кўпроқ муурожаат қилишлари аниқ.

Ҳар бир психотипнинг намоён бўлишини қуйидаги даражада кузатишимиз мумкин:

– фонетик (нутқнинг суръати, оҳанги, сўзларнинг интонацион хусусиятлари ва бошқалар);

– лексик (экстравертлар нутқида миллий реалияларнинг салмоқдор эканлиги);

– синтактик (ундовли қурилмалардан фойдаланиш ва бошқалар).

Шунингдек, экстраверт ва интровертлар бир хил рағбатлантирувчи сўзларга нисбатан турлича ҳиссий-баҳолаш мезони билан қарашлари муайян тажрибаларда кузатилган. Экстравертларнинг жавоблари орасида кўпроқ ижобий муносабатлар қайд этилди. Интровертлар рағбатлантирувчи сўзларга нисбатан, кўпинча, салбий муносабат билдирдилар. Бу уларнинг салбий баҳо бериш ва бефарқликни ифодалашга мойиллигидан келиб чиқади²⁶. Шундай қилиб, ҳар бир инсоннинг мулоқотга эҳтиёжи бор, аммо экстраверт ёки интроверт деб аташ мумкин бўлган шахслар бу эҳтиёжни ҳар хил йўллар билан қондирадилар. Экстравертлар ўз нутқий фаолиятини мазмун ва ифоданинг ўзаро боғлиқлигини олдиндан белгилайдилар. Аммо интровертлар ички ҳиссиётни акс эттиришга мойил бўлганликлари сабабли, ўзларининг «мен»и ифодаланган сўзларга эътибор қаратадилар, бу эса бизга ички нутққа тегишли ривожланиш даражаси ҳақида фикр юритиш ҳуқуқини беради. Шубҳасиз, экстравертлар интровертларга қараганда, яхшироқ оғзаки нутқ қобилиятига эга, аммо бу уларнинг КД юқори даражасига эга эканлигига ишора қилмайди, чунки бу нарса шахсининг ақлий ривожланиши орқали таъминланади.

Тил ташувчиси ижтимоий онг шакллари, хулқ-атвор қолиплари ва меъёрлари, моддий маданият объектларида шаклланган маданиятнинг бир қисмидир. Тил ташувчиси –бу индивидуал хусусиятни ўз ичига олган ижтимоий ҳодиса деган хулосага келишимиз мумкин. Бу индивидуаллик тил бирликларида шахсий лисоний маъноларни белгилаш орқали шаклланади.

Боб давомида **“концепт” ва “тушунча”** атамалари борасида жаҳон ва ўзбек тилшуносларининг айрим қарашлари таҳлил қилинган. Концептлар аниқ бир лисоний онгнинг дунё ҳақидаги тасаввурларининг бир қисмидир.

Концепт борасидаги тадқиқотлар қанчалик кўп бўлса-да ҳар бирининг ўз вазифаси мавжуд.

²⁶Хьелл Л. Теории личности. – СПб.: Питер, 2008. – С. 118.

Концепт – чексиз олам манзарасининг ташкил этувчи бирлиги. Олам манзарасининг идеалистик, материалистик, синтетик, илмий, фалсафий, рационал, космологик, биологик, маиший, маънавий, ахлоқий бадиий каби турлари бор.²⁷ Бизнингча, концепт тушунчадан ифодаланиш ва қабул қилиниши билан фарқланади. Тушунча аниқ ифода (сўз) билан боғланади, концепт эса қатор тушунчалар таркибида тус сифатида мавжуд бўлади ва тушунча ифодаси орқали юзага чиқади. Тил ташувчиси ўз она тилида тушунча ва концептни аниқ фарқлайди, чунки бу унга хос маданий хусусиятлар билан боғлиқ.

Дунёни билишга интилиш – когнитив фаолият ва бу фаолиятнинг асосий қуроли тилга эгалик инсонни бошқа жонзотлардан фарқлайди. Когнитив тилшуносликнинг асосий объекти концепт шу жараённинг меваси бўлиб, ўзида жараённинг барча табиий, ижтимоий, шахсий, рухий, маданий изларини сақлайди. Лисоний онг оламнинг ана шундай моделини шаклга солади.

Концептларни изоҳлаш маъноларни изоҳлашга нисбатан тил табиатини яққолроқ намоён қилади, шунинг учун концептлар луғати тузиш лозим. Боб сўнгида хулосалар берилган.

Диссертациянинг иккинчи боби **“Оламнинг лисоний манзараси: назарий ва методологик асослар”** деб номланиб, ушбу бобнинг биринчи фасли **“Олам манзарасига оид асосий тушунчалар”** масаласига бағишланган. “Олам манзараси” атамаси турли фанларда кенг тарқалган бўлиб, унинг кўлами фақат тилшунослик билан чегараланмаган. Ушбу атама биринчи марта физика фанида қўлланила бошлаган эди: Г.Герц дунёнинг физик манзарасини “ташқи нарсаларнинг ички тасвирлари тўплами”, улардан мантиқий равишда бу нарсаларнинг ҳаракати тўғрисида маълумот олиш мумкин деб ҳисоблаган Г.Герцнинг фикрига кўра, ташқи нарсаларнинг тадқиқотчилар томонидан яратилган ички тасвирлари ёки рамзлари шу ғояларнинг зарурий мантиқий оқибатлари, ўз навбатида, намоёиш қилинадиган нарсаларнинг табиий зарурий оқибатлари тасвири бўлиши керак.”²⁸

Бизни қуршаб турган олам системавий табиатга эгадир. У қисмларининг ўзаро бир-бирини тақозо этувчи шартланган муносабатдан ташкил топган бутунликдир. Олам узвлари инсон онгида турлича акс этади. Оламнинг инсон онгида акс этиши унинг манзараси саналади. Шунга кўра, оламнинг диний, афсонавий, илмий, лисоний манзаралари тушунчалари майдонга келди. Оламнинг лисоний манзараси деганда, олам системасининг тил орқали ифодаланиши тушунилади. Тил онгда акс этган объектив оламнинг ифодаловчиси экан, демак, у ҳам системавийлик хусусиятига эгадир²⁹.

А.Нурмоновнинг фикрича, тил фалсафий жиҳатдан гносеологик ва онтологик табиатга эга, тилга гносеологик нуқтаи назардан ёндашилганда,

²⁷ Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. – М., 2008. – С. 142-143

²⁸ Серебrenников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 12.

²⁹ Эргашева, М. В. Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши // Молодой ученый. — 2016. — № 3. — С. 59-62.

биринчидан, инсоннинг тил орқали оламни билиши, тилнинг объектив борлиқ узвларини номлаш вазифаси, иккинчидан, тилнинг шу тил эгаларининг олам ҳақидаги билимлари тўплами экани ёритилади³⁰. Маълумки, оламни англаш ва унга фаол муносабатда бўлиш ижодий тафаккур маҳсули саналади. Буюк аллома Абу Наср Фаробийнинг таъкидлашича, “Бир нарсани билиш нутқий қувват билан, ё бўлмаса, хаёл суриш – тахайюл қуввати билан ёки туйғулар-ҳислар билан қўлга киритилади”³¹. Д.Лутфуллаева ассоциатив майдон тушунчасини изоҳлар экан, мазкур майдонга ўзаро семантик боғланган бирликлар билан бирга, семантик жиҳатдан боғланмаган, тил эгалари руҳияти, дунёқараши, кизиқишлари, олам ҳақидаги билимлари билан боғлиқ ҳолда хотирасида тикланган бирликлар ҳам бирлашишини таъкидлайди³².

Бобнинг иккинчи фасли “**Макон ва замон категориялари, уларнинг таркибий қисмлари**” деб номланган. **Макон ва замон икки асосий гносеологик ва онтологик категориялардир.** Макон – замон, Кантга кўра, нисбий категориялардир ва бизнинг тушуниш даражамизга кўра белгиланади. “Одатда, макон деганда, чуқур маънода, дунёдаги турли ҳодиса ва нарсаларнинг мавжудлиги барқарорлигини англатади, замон эса уларнинг ўзаро таъсири ва ўзгарувчанлигини тавсифлайди.”³³ Макон деганда, “уч ўлчовли, геометрик, тенг равишда кенгайтириладиган шакл тушунилади, уни таққосланадиган сегментларга бўлиш мумкин. Замон соф давомийлик, ўтмишдаги воқеадан тортиб то келажакка қадар ортга қайтариб бўлмайдиган воқеа сифатида шаклланган.”³⁴ Қисқача айтганда, макон ва замон – бу оламдаги барча нарсаларнинг мавжудлиги ва ҳаётининг ўлчовидир. Маконда жойлашишни аниқлаш учун турли миллат вакиллари турли хил тил бирликларига мурожаат қилишади. Рус тилида сўзлашувчилар, одатда объектни кўрсатиш учун *слева/справа/между/возле* каби сўзларни ишлатса, америкаликлар дунё томонларини ифодаловчи *south/north/east/west* (*жанубий/шимолий/шарқий/ғарбий*) сўзларидан фойдаланишни афзал кўрадилар ва “целталь” қабиласининг тил ташувчилари эса *uphill/downhill* (*юқорига/пастга*) каби сўзлардан фойдаланадилар, бу эса Шимолий Америкаликлар тил тизимига кўра *шимолий/жанубий* сўзларига мос келади.³⁵

Ўзбек тилида сўзлашувчилар муайян объектни кўрсатиш учун *ўнда/чанда/олдинда/орқада* равишларни қўллайди. Бироқ XX аср бошларида ёзилган асарларда муайян объектни дунё томонларини англатувчи сўзлар

³⁰ Нурмонов А.Н. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.14.

³¹ Фаробий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.52.

³² Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: MERIYUS, 2017. – Б. 58.

³³ Ртищева О.В. Онтологические и гносеологические аспекты функционирования языковой картины мира: автореф. дис. канд. философ. наук: 09.00.01, Кемеровский гос. ун-т культ. и искусств. – Кемерово, 2006. – С. 12.

³⁴ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Средневековый «Хронотоп» [Электронный ресурс].

Режим доступа: <http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2012/07/A. Ya. Gurevich Kategorii srednevekovoy kulturyi. 2-e izd. ispr. i dop. M. Iskustvo 1984..pdf> - Дата доступа: 20.12.2019.

³⁵ Levinson S. Language and cognition: the cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr // Journal of Linguistic Anthropology. – 1997. – №7(1). – P.98.

билан кўрсатади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида “...кўчанинг жануб тарафида...”³⁶ шаклида қўлланилади. Замон нуқтаи назаридан бу сўз эскирган, бугунги кунда кўчанинг “ўнг” ёки “чап” тарафида тарзида қўлланилади. Ўзбек тилида замон ва макон тушунчаларини энг фаол тарзда ифодалайдиган грамматик восита – бу келишик категориясидир. Масалан, ўрин-пайт келишиги ўз номига мос равишда нутқ вазиятига қараб макон ва замонни ифодалаб келади.

Макон маъносида: *китобда, дўконда, уйда, кўчада*

Замон маъносида: *борганда, келганда, тонгда, тунда*

Ўрин-пайт келишиги. ЎПК кўрсаткичи – [-да]. ЎПКК УГМсини «олдинги сўзни кейинги сўзга ҳол ва тўлдирувчи вазифасида боғлаш» тарзида хусусийлаштиради. ЎПК ва ЖК «йўналганлик» ва «ўринлашганлик» ёндош маъноси билан фарқланади.

ЎПК нинг БК билан ўрин алмашишига мисол: *Ситора 1998 йил (да) тугилди*. Бундай алмашиш кам учрайди. ЎПК қўлланишида сўзда макон, замон, объект, восита каби маънолар юзага чиқади: 1. *Мунира компьютерда ёзди* (восита). 2. *Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди менда* (пайт). (Х.Олим.) *Ҳаммаси муқаддас китобларда айтилган* (макон)³⁷. Ўзбек тилида ҳам миллатнинг замонга муносабати акс этган лисоний бирликлар мавжуд, хусусан, халқ мақоллари, ҳикматлар. Ўзбек халқ мақолларида вақтнинг ўткинчилиги, имконият эканлиги англашилади: “Умр – оқар дарё”, “Умр – оқар сув” каби. Энди инглиз ва руслар каби ўзбек халқи ҳам замонни кадрлаш ҳақида ҳам ўз қарашларини ифода қилиб келади: “Вақтинг кетди – нақдинг кетди”, “Вақт олтиндан қиммат” ва рус тили орқали кейинчалик кириб келган “Вақт – бу пул” мақолларини қўллайди ва шунга амал қилади. Шунингдек, ўзбек тилида “**қовун пишиғи**” ибораси вақтни ифодалаб келади. Бунда кўпроқ вақт борлигига урғу берилади ёки ҳали эрта деган маъно ҳам англашилиши мумкин, бундай ўлчовлар кўп учрайди: жийда гуллаганда, терим вақтида, пода қайтар пайт... Ўзбек тилида вақтнинг зоналарга бўлиниши, халқнинг яшаш тарзи ва анъаналарига кўра фарқланади. *Эрталаб, чошгоҳ, туш, кеч, оқшом, тун, ярим тун* сўзлари узвий равишда белгилаган вақтларни кўрсатади. Эътиқод нуқтаи назаридан диний номланишлар ҳам мавжуд бўлиб, белгиланган тақвим бўйича амал қилинади: *бомдод, пешин, аср, шом, хуфтон*. Ўзбек тилида вақтни ифодаловчи айрим бирликлар метафорик маънога ҳам эгалиги билан бошқа тиллардан ажралиб туради. Масалан, бадий матнларда муайян фаслнинг бирор ойига тегишли қисмни ифодалаш учун кўчма маънодан ҳам фойдаланилади. **Февралнинг этаклари** – феврал ойнинг охирлари маъносини англатади.

³⁶ Абдулла Қодирий Ўткан кунлар. Роман. –Т.: Шарқ –нашрёт матбаа концерни 2014. 75-бет.

³⁷ Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. –165-б.

Ўзбек тилидаги фразеологизмлар доирасида ҳам “вақт”, “замон” семали бирликлар ўзига хос аҳамиятга эга. Бундай фразеологизмларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин: 1. “Вақт” ядро сема бўлган фразеологизмлар. 2. “Вақт” чегара сема бўлган фразеологизмлар. Биринчи гуруҳга “вақт” семаси энг муҳим сема саналиб, бошқа семик хусусиятлар иккиламчи характерга мансуб бўлган фразеологизмлар киритилади. Бундай фразеологизмлар қаторига *“ҳаш-паш” дегунча, элдан бурун, икки дунёда ҳам, кўзи тириклигида, кўз очиб- юмгунча, бошига қилич келса ҳам, боши ёстиққа етганда, етти ухлаб тушига кирмаган, иш битгунча, эшаги лойдан ўтгунча, тўйдан илгари ногора қоқмоқ* каби бирликларни киритиш мумкин.

Ўзбек тилида ҳам бирор кишининг ёшини тасвирлаш орқали вақтни ифодалаш мумкин. Рус ва инглиз тилларидан фарқли равишда отларга хос бўлган кўплик кўшимчаси орқали тахминий вақт ифодаланади: Бобом чамаси 30 ёшларда эканида отам туғилган ёки ота-онам 60 дан ошганда бир-бирига суяниб қолишди.

Бобнинг учинчи фасли **“Когнитив тилшуносликда макон ва замон ходисаси”** деб номланади. Маконни тавсифлашда иккала тил гуруҳлари ўз жавобларида замон категориясига мурожаат қилишлари (*тўрт соатлик машина сафари, беш дақиқалик пиёда юриш*) *в пяти минутах ходьбы*. Ушбу икки категориянинг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги фикрини яна бир бор тасдиқлайди. Демак, бирини тушунтириш учун иккинчисига мурожаат қиламиз. Бизнинг фикримизча, рус тилида сўзлашувчилар объектлар орасидаги масофани кўрсатиш учун умумий маънодаги *недалеко, близко, рядом (узок эмас, яқинда, ёнгинамизда)* каби сўзларга мурожаат қилишлари қизиқ. Ўзбек тилида сўзловчи респондентлар ўз жавобларида бундай сўзлардан фойдаланмаганлар, бу эса уларнинг макон тавсифидаги тафсилотларини ойдинлаштиради. Ва ниҳоят, яшаш жойингиз яқинида нима жойлашган? деган саволга жавоб олар эканмиз, яқин ва узоқ равишлари икки хил тил гуруҳлари томонидан ҳам бир хилда қабул қилинмаслигини кузатдик. Дунёнинг кўпгина тилларида “ўнг” сўзи тўғри ва “чап” ўзи ёлғон, нотўғри сўзларининг синоними сифатида ишлатилади. Инглиз тилида right сўзи нафақат “ўнг томон”, балки “тартибли”, “тўғри” каби маъноларда ҳам қўлланилади: All right; You are right. Шунингдек, left сўзи “чап” маъносини билдирса ҳам, *You are left бирлигида “сохта, фирибгарона” маъноларида қўлланади, инглиз тилида сўзловчи халқларда бундай бирикманинг ўхшаш шакли йўқ.

Ўзбек тилида сўзлашувчи халқ тилида “ўнг” ва “чап” сўзлари инглиз тилидаги каби услубий маъноларни ифодаламайди, “ўнг” нутқ вазиятига қараб “қулай”, “чап” эса “ноқулай” маъноларини ифодалаши мумкин. Аммо кейинги даврда чап сўзининг нотўғри маъносини ифодалаши ҳам фаоллашган: чапга юрмоқ Макон ва замонни ифодалашда инглиз ва рус тилида сўзлашувчиларга нисбатан ўзбек тилида сўзлашувчилар анча батафсил ва ўзига хос тарзда ёндашадилар. Муайян объектнинг макондаги жойлашувини кўрсатишда ёки белгиланган бирон-бир нуқтага борадиган

йўлни тасвирлашда ўзбек тили тил ташувчилари пойтахт ва вилоятлар аҳолиси бир-биридан фарқ қилувчи сўзларга мурожаат қиладилар. Маконда белгиланган нуқтагача бўлган масофани аниқлашда пойтахтда яшовчилар бекат ва кварталда, вилоятлардаги сўзлашувчилар эса транспорт воситалари харакатига кетадиган вақт орқали масофани тавсифлайдилар.

Ишнинг учинчи боби **“Тилнинг оламини моделлаштиришдаги мавқеи”** деб номланган. Унинг биринчи фасли **“Тилшуносликда оламини моделлаштириш. Оламини моделлаштириш асослари”** ҳақида. Замонавий тилшуносликда “олам тархи” термини ва бевосита шундан келиб чиққан “оламини моделлаштириш” атамаси қўлланила бошлаганига кўп бўлмади. Аслида, у аллақачон истеъмомда бўлган ва юқорида тавсифланган “олам манзараси” атамасига уйғундир. Шунинг учун ушбу атамаларни таққослаш, уларнинг ўзаро ўхшашликлари ва фарқларини тавсифлаш, шунингдек, “олам модели” атамасини турли хил вазифавий услуб матнларида қўлланилишининг қонунийлигини таҳлил қилиш талаб этилади. “Олам модели” атамаси замонавий адабиётшуносликда маълум бир ёзувчининг бадиий оламини тасвирлаш воситаси сифатида ҳам қабул қилинган.

“Олам модели” атамасини биринчилардан бўлиб В.Н.Топоров қўллайди ва унинг энг муҳим хусусияти – коллективликка ишора қилди. Бир кишининг лингвистик амалиётига татбиқ этилгандек, олам моделини тубдан ишлаб чиқиш мумкин эмас ва “у ёки бу белги билан бирлаштирилган одамлар гуруҳи ҳар доим олам моделининг ташувчиси бўлиб хизмат қилади”³⁸. Бу маълум бир семиотик модел, дунё ҳақидаги фикрларнинг инварианти, тил жамоасига ёки умумий маданият билан бирлашган ўзига хос жамоага хосдир. Ю.М.Лотман дунёнинг тил моделига нисбатан матн моделининг иккинчи даражали эканига эътибор қаратади: “Санъат – бу моделлаштиришнинг иккинчи даражали тизими. “Тилга нисбатан иккиламчи” деганда фақатгина “табиий тилни материал сифатида ишлатиш”ни тушунмаслик лозим. Агар атама бундай маънога эга бўлса, унда оғзаки бўлмаган санъат (расм, мусиқа ва бошқалар) киритилиши аниқ ноқонуний бўлар эди. Инсон онги тил онги экан, онг устига қурилган барча турдаги моделларни, **шу жумладан**, санъатни ҳам иккинчи даражали моделлаштириш тизимлари сифатида аниқлаш мумкин.”³⁹ Ўзбек адабиётида олам ва одамни ўзгача тасаввур қиладиган ёзувчилардан бири Эркин Аъзамнинг “Забаржад” асарини ўқиётганда тақдирнинг аччиқ қисматига дучор бўлган, зоҳиран шаддод, қувноқ кўринса-да, асли нозик жуссасига не-не дарду-ситамларни сиғдирган қиз бор сийрату симбати билан кўз олдимизга келади. Бизнингча, Эркин Аъзамнинг дунёни англаш, инсонларни тушуниш даражаси ўзига хос, ўзбек аёлининг ички дунёсини, унинг борлиққа нисбатан муносабатини шуничалик теран ифодаб бера олганки, тасвир жаҳон адабиётидаги образлар билан тенглаша олади, бундай асарларда оламнинг бадиий тасвири ҳаққоний кўринади.

³⁸ Топоров В.Н. Мифопоэтическая модель мира // Мифы народов мира: Энциклопедия. М., 1980. - Т. 2. - С.161-166.

³⁹ Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. СПб., 2000. С. 21.

Бобнинг иккинчи фасли “**Дунёқараш оламни моделлаштириш сифатида**” деб номланган. Матнда луғавий воситалар ёрдамида олам тузилиши, бутун дунё моделлаштирилади. Қадимги даврларда “Инсон ҳамма нарсанинг ўлчовидир” деган ибора мавжуд эди. Протагор иборасида нима яхши ва нима ёмонлигини одамнинг билимлари, кучи, эҳтиёжлари ва истаклари белгилашини айтади. Инсон дунёқарашини шаклланишидан олдин ҳали вояга етмаган бўлса, у фақат дунёни ҳис қилади – у атрофда бўлаётган нарсаларни кўради, лекин уни тўлиқ англай олмайди ёки бунга изоҳ беролмайди. Дунёни ҳис қилиш ёш болалар ёки вояга етмаган шахсларга хосдир.

Ғарб адабиётида аксарият асарлар, оламнинг бадиий тасвири ҳаёлот, фантазия асосида яратилади. Шарқда эса тасаввурга сиғмайдиган воқеликлар дostonларда, эртакларда мавжуд бўлиб, асосан, туш билан боғлиқ эпизодларга боғлаб берилади. Бундай тасвирлаш мумтоз асарларда ҳам замонавий матнларда ҳам кўзга ташланади. Жумладан, Тоғай Мурод «От кишнаган оқшом» қиссасида туш мотивидан фойдаланади. Эртак ва дostonларда туш жараёни шунчаки ўткинчи ва маънисиз ҳолат эмас, инсон руҳиятининг бир қисми, инсон ички дунёсининг тимсоли сифатида намоён бўлади. Туш инсонни ўтмиш ва келажакдан огоҳ этади, унут кечинмаларини қайта эсга солади. Руҳий аҳволнинг қай даражалигидан дарак беради. Инсон руҳий дунёси ғоят сирли жараён эканлигини кўрсатади. Инсон уйқу ҳолатида, яъни ақл мустабидлиги «юмшаган», унинг зўравонлиги камайган пайтда бу истак ва кечинмалар инсон шуурини эгаллаб олади, мияга ўзининг мавжудлигини кўрсатади. Уйқу пайти уйғоқ пайтида юзага чиқишига ақлий истаклар йўл бермаган кечинмаларга гувоҳ бўлиш мумкин. Асли туш инсон руҳий дунёсининг, тафаккурининг ажралмас, мураккаб ва муҳим қисмидир⁴⁰.

Маълум бўлиб турибдики, туш эпизоди орқали матнда Зиёдулланнинг олам ва ўзига маълум тушунчалар ҳақидаги тасаввурлари акс этган. Матнда мавжуд лисоний бирликлар қаҳрамон оламини лингвистик моделлаштириш асосидир. Тил воситаларидан фойдаланган ҳолда оламни моделлаштиришни турли нутқ услубларига доир матнлар асосида ўрганиш мумкин. Бобнинг учинчи фасли “**Оламни моделлаштиришда сўзнинг ўрни**”, деб аталади. Илмий услуб дунё моделининг маконини, законини ва бошқа координаталарини минималлаштиради, чунки кўп ҳолларда илмий ишлар нуқтаи назар муаммосига бағишланган бўлиб, унда одатда аниқ маънода терминологик луғат ишлатилади. Бироқ, атамалар уларга дунёнинг маълум бир моделини куриш ҳақида гапиришга имкон берадиган баъзи параметрларни ўз ичига олади. Диссертацияда бу қарашлар аниқ мисоллар ёрдамида кўриб чиқилган. Бобнинг тўртинчи фасли “**Оламни моделлаштиришнинг асосий усул ва ёндашувлари**” деб номланади. Олам моделлари турли хил нутқ услубларида сезиларли даражада фарқланади, бу биринчи навбатда уларнинг мақсади ва вазифасига боғлиқ. Ўзбек бадиий

⁴⁰Маҳқамова Ф.Н. Тоғай Мурод асарларида фольклор анъаналари. – Андижон, 2010. 24-26-б.

маконида рус ва инглизлардан фарқли ўлароқ яратилажак асарлар миллий кадриятлар, анъаналар, урф-одатлар, хусусан, халқ оғзаки ижодига таянади. Хорижий асарларда ҳатто мультфильмларгача замонавий технология имкониятларидан фойдаланиб хаёлий қаҳрамонлар орқали тасаввурга сиғмайдиган образлар ва воқеалар намоиш этилади. Бундай ҳолларда ўзбек адабиётида фольклор намуналаридан, туш эпизодларидан фаол фойдаланиб, ўзбек ўқувчисининг тафаккури, тасавури бойитилади. Жумладан, Ф.Маҳкамова⁴¹ ўз тадқиқотларида таҳлил асосида Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романи салоҳияти нафақат унда кўтарилган ижтимоий-сиёсий муаммоларнинг долзарблигида, балки роман поэтикасининг теранлигидан ташқари, қаҳрамонлар нутқи, асарнинг тилига ҳам боғлиқ, деб таъкидлайди. Бизнингча, Тоғай Мурод Дехқонкул рамзий қаҳрамони орқали муайян замон ва макондаги шахснинг борлиққа, жамиятга, инсонга муносабатини тасвирлаб берган. Алоҳида таъкидлаш лозимки, муаллиф ўз асарида оламнинг бадиий тасвирини бошқа ижодкорлар қўлламаган услубий тасвирий лисоний воситалар орқали ёрқин тасвирлаб беради. Халқ оғзаки ижоди намуналаридан фойдаланиш борасидаги ўзига хос услубни Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади» қиссасида ҳам кўриш мумкин»⁴². Бизнингча, оламнинг лисоний манзараси ҳақида гап борганда даставвал, инсонларнинг ўтмишдаги тасаввурлари, уларнинг бутун борлиқ, коинот, мавжудот, инсон ва унинг моҳияти ҳақидаги қарашлари, муносабатлари ёдга келади. Бу борада фольклор намуналаридан оламни бадиий тасвирлашда фойдаланиш ҳар қандай бадиий асарнинг мазмунини бойитади. Халқ оғзаки ижоди намуналари муайян халқ тасаввурларининг тарихий тараққиётини ўзида акс эттиради. Халқ орасида ҳамма ҳам аждодлардан қолган айтимларни яхши билавермайди, аммо Зиёдулла қалбидарё, ҳаётга ташна йигитлар халқ оғзаки ижоди билан яқин эди. Қаҳрамоннинг нутқи буни исботлайди: *«Адирларда қўй боқиб най чалдим. Нафасим етмай қолди. Дўмбирамни сайратдим, бепоён адирлар ёйилиб ўтлаётган қўйлар, чўққилар устида узмай чуғурлаётган қушлар, пага-пага синиқ булутларга қараб дoston айтдим. Бу дostonларни тўйлар, олис яйлов кечалари боболаримиз бири қўйиб бири айтар эди. Боболарнинг кўплари раҳматли бўлди. Раҳматликлардан дoston айтиб бўлмайди. Бизники, баҳоли қудрат...»*⁴³ Мазкур нутқ ҳам қаҳрамон тасавуридаги оламнинг лисоний манзарасидир.

“От кишнаган оқшом” қиссасида ўзбек халқининг инсонлардан ташқари жониворларга муносабати, улар ҳақидаги тасаввурлари ҳам акс этган. Ҳар бир халқнинг ўз қадрлайдиган ҳайвон ёки жониворлари бўлади. Ўзбек халқининг, хусусан, ўзбек йигитининг йўлдоши, доимий ҳамроҳи от бўлган. Шунинг учун ҳам от билан боғлиқ мақолларда ҳам эр-йигитлар ёнма-ён тасаввур қилинади. Масалан, От айланиб қозигини топади мақоли, албатта, эркак кишига қарата айтилади. Эр-йигитлар маълум муддат фикри чалғиб,

⁴¹Маҳкамова Ф.Н. Тоғай Мурод асарларида фольклор анъаналари. – Андижон, 2010. 24-26-б.

⁴²Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. Қиссалар. Т., 1994, 34-бет.

⁴³Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. Қиссалар. Т., 1994, 31-бет.

йўлдан адашган пайтларда ёки, қариндош уруғ, ота-бола, ака-ука урушиб қолганда уларга нисбатан шундай мақоллар ишлатилади. Демак, ўзбек тилида сўзлашувчи тафаккурида оламнинг лисоний манзараси бу борада шундай акс этади.

Ишнинг тўртинчи боби **“Олам манзараси шаклланишида инсон”** деб номланган ва икки фаслдан иборат: **“Ўзбек тилида сўзлашадиганларнинг олам манзараси тавсифи”**, **“Фалсафий олам манзараси шаклланишининг лисоний омиллари”**. Инсоннинг махлуқот сифатида асосий хусусияти – ақл. Ўзбек тилидаги тесқари контекст усулидан фойдаланиб, она тили маърузачиси фақат инсоннинг ўзига хос хусусиятлари – ҳиссий, иродавий ва танавий мавжудот сифатида қабул қиладиган қуйидаги лексик бирликлар аниқланди: ақл, идрок, ҳиссий интеллект, ақллилик, ақлий қобилият, кўникмалар. Дунёнинг ўзбек тилидаги олам манзарасидаги инсоннинг асосий фазилати сўзсиз интеллект сифатида тан олинади. “Интеллект” атамасининг ўзбек тилида ифодаланишини акс эттирувчи лексик бирликларни шартли равишда бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчидан, улар орасида айрим мавҳум отлар ажралиб туради: ўзбек тилида аксарияти феъл ёки сифатлардан ясалган сўзлар оддий сўз яшаш усуллари ёрдамида ҳосил қилинган: ақл-идрок, ақллилик, ўткирлик, фикрлаш, тушуниш, тушуниб етиш, англаш, ижодкорлик, қабул қилиш, ёрқинлик, тасаввур, самимийлик, узокни ўйлаш, донолик, идрок, зукколик, маълумот, билим, ақл-идрок, қобилият, яроқлилиқ, салоҳият, лаёқат, қулайлик, истеъдод, идрок қилиш, маърифат, билимдонлик, билиш қобилияти, маҳорат, ваколат, ихтисослик, оқиллик, квалификация, эҳтиёткорлик, донишмандлик, ҳушёрлик, ихтирочилиқ, олдини олиш. “Интеллект” тушунчаси билан боғлиқ луғат гуруҳида маъно миқдорининг семиотик қонунини ўзида мужассам этган ажралмас иборалар бўлган бирликларни ҳам ажратиш мумкин: интеллектуал қобилиятлар, когнитивлик, табиий ақл, удабуронлик, ақлли куч, руҳий куч, руҳий сифатлар, ўқимишли, бошини йўқотмаслик, совуққонлик, энг ақлли, билағон, ўзига ўзи ишонган балағон, тафаккури ёрқин, билимдон, эрудит, тезкор фикр юритиш, ақлий фаолият. Шунини таъкидлаш керакки, “интеллект” атамаси “жисмоний” интеллект ташувчисини англатувчи бош ва мия бирликларни ҳам ўз ичига олади.

Дастлабки файласуфлар – “донишмандлар” бирон бир аниқ фаннинг мутахассиси бўлмаганлар: улар ҳар қандай масала бўйича гапириш ва ёзиш имкониятига эга эдилар, чунки турли илмлар синтезнинг бир тури эди. Файласуфни умуман оламнинг тузилиши қизиқтирган: масалан, дастлабки қадимги файласуфлар ҳамма нарсанинг – олов, ҳаво ёки сувнинг келиб чиқиши нимада деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилишган, материяни билишга, муҳим ижтимоий ва маданий саволларга жавоб беришга ҳаракат қилишган. Бу борада дунё тамаддунига катта ҳисса қўшган Беруний, ибн Сино, Хоразмий, Аҳмад Юғнакий, Юсуф хос Ҳожиб, Алишер Навоий каби файласуфлар, шунингдек, Имом ал Бухорий, Яссавий, Нақшбандий, Термизий каби диний-тасаввуфий таълимот намоёндалари олам ва одам ҳақидаги саволларга ўз тасаввурларини асарлари, фаолиятлари орқали

маълум қилган. Бу борада Мирзо Улуғбекнинг олам ҳақидаги илмий тасаввурлари эътиборга лойиқдир.

Фалсафий фикр кўпинча ўз ижодкори томонидан ўйланмаган жуда хунук шаклларда воқеликда ўз ифодасини топади. Хусусан, қурол ишлаб чиқарувчи Крупнинг “замбарак еми” ҳақидаги ғоялари Кант назариялари, Гитлернинг супермен ҳақидаги ғоялари – Ницше ғоялари ва бошқалар билан боғлиқдир. Файласуф ўз ғояларининг бундай амалга оширилишида айбдор эмас, чунки ҳар қандай ғояни нотўғри тушуниш, ўқиш мумкин ва ундан хулосалар файласуф ғояларининг натижаси эмас, балки ушбу ғояни ўзида мужассам этган кишининг ўзига хос хусусияти. Мишель Фуко⁴⁴ типик вазиятлар тўплами сифатида фан ҳақида гапиради. Бундай вазиятларда вазиятга қараб кўпайтириладиган сўзлашув деб номланган матнлар тўпамидан фойдаланилади. Тиббий нутқларнинг тўплами ҳақида, муайян вазиятларнинг тўпланиши натижасида пайдо бўладиган ижтимоий нутқларнинг тўплами ҳақида гапиришимиз мумкин.

Дунё ҳиссий тажриба ва уни объективлаштириш асосида тан олинади: эмпиризм биз барча билимларни тажрибадан оламиз деб тахмин қилади, рационализм инсон онги ва унинг объективлигига суянади. Ушбу оқимларнинг камчиликлари шундаки, идрокни турли хил омиллар таъсирида бузилиши мумкин; бундан ташқари, индивидуал шахс баъзи ҳодисаларни англаш учун етарли тажриба ва билимга эга бўлмаслиги мумкин. Инсон табиатан антиномикдир: унда гуноҳкор ер ости ва юксак маънавий интилишлар ўртасидаги эримайдиган зиддият мавжуд. Бу иккита бошланиш, худди кўриқчи фариштаси ва васвасага солувчи жин каби жанг қилади. Шунинг учун Достоевскийнинг қаҳрамонлари табиатнинг кескин ўзгариши билан ажралиб туради.

Ўзбек адабиётида ҳам Эркин Аъзамовнинг деярли барча асари қаҳрамонлари ўзига хос табиатга эгаллиги билан ажралиб туради. Паризод, Шамшод, Болта Мардон⁴⁵ кабилар. Ёки Юсуф хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” достони ҳам дунё ҳодисалари муҳокамасига бағишланган муҳим асардир. Ундаги рамзий – метафорик образлар ижодкорнинг олам ҳақидаги тасаввурларини ўзида акс эттирган, Асарда Ўгдулмиш, Ўзгурмиш, Ойтўлди ва Кунтуғди⁴⁶ рамзий образлари орқали диалог асосида матн яратувчисининг оламни идрок этиш даражаси, тасаввурлари ифодаланган.

Яратувчининг мавзуси ва оламнинг ўзбек бадий тасвирини шеърӣ асарлар мисолида очиб бериш мумкин. Ғарб адабиётида оламнинг бадий тасвири шарқниқидан фарқ қилади. Матн яратувчиси қайси халққа, эътиқодга мансуб бўлса, пайдо бўлган асар ҳам шу макон ва замонга хос мазмун-моҳият касб этади. Бошқалардан фарқли ўлароқ шарқда ҳақиқатлар очик-ошқора, яланғоч эмас, рамзлар, метафоралар орқали ўзига хос одоб билан тасвирланади. Шунингек, ўзбек тилида сўзлашувчи халқнинг ижодкор вакили насрдан кўра кўпроқ назм – шеърӣят орқали ўзининг олам ва одам

⁴⁴ Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности. - М.: Флинта,Наука, 1998. – С. 24.

⁴⁵Эркин АъзамЖаннат ўзи қайдадир –Тошкент.Шарқ, 2007. 56-б.

⁴⁶Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг.-Тошкнт: "Фан", 1972.-964 б.

хақидаги қарашларини ифода этади. Алишер Навоий ўз шеърини орқали дунё ходисалари ва тақдиру азал хақида ўз фикр-мулоҳазаларини ифода этади:

Жонга чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”

Дерки: “Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати”⁴⁷.

Матнда қўлланган лисоний воситалар Навоийга инсонларни мудом қийнайдиган, безовта қиладиган асрий саволларга жавоб бериш имконини беради. Ижодкор барча тана аъзоларини сўроққа тутиб, жон (руҳ)нинг нега жисм (тана)ни тарк этиш сабабини излайди. Бу ўринда айбни жисм бағирга, бағир кўнгилга, кўнгил кўзга кўз эса ёрга тўнкайди. Шунда ғазал мақтасида Навоий ҳамма ўз узрини айтганини таъкидлаб, ҳеч кимнинг айби йўқлигини, бу асли тақдир эканлигини таъкидлайди. Бир ғазалнинг ўзида ҳам олам ва одам, ҳаёт ва тақдир масалалари очиб берилган. Шоирнинг сўздан фойдаланиш маҳоратига келсак, кўзни “Эй тардомани юзи қаро” деб авайлабгина қийидади. Бу ўринда шуни айтиш мумкинки, кўз ўзи асли қаро бўлади, шунинг учун унга бу мурожаат айблов эмас.

Ўзбек адабиётида Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл”⁴⁸ достони бу борада муҳим аҳамиятга эга. Ислом динидаги кишининг тасаввурлар, ҳаёт тарзи, оламни идрок қилиши яратган Зот билан бевосита боғлиқ. Шунингдек, мусулмонларнинг олам тархи хақидаги тасаввурлари, келажак хақидаги, нариги дунё хақидаги қарашлари ўзига хосдир. Инсонлар ўз хатти-ҳаракатлари билан ё дўзах, ё жаннат ёки аросатда бўлишларига иймон келтирадилар.

Шоир ўз асарида охирагани бадий тасвирлашга ҳаракат қиладди. Асар бир йигит ва тарозибон ўртасидаги ўзаро савол-жавоб билан бошланади. Шунингдек, асарда шоир билан суҳбат жараёнида одам ва олам, дунёга келишдан мақсад, берилган имкониятларнинг қандай сарфларгани, ким вақтдан қандай фойдалангани, савоб ва гуноҳнинг нисбати хақида сўз боради. Мазкур драматик дoston орқали инсонларнинг дунё ҳақиқатлари, яшашдан мақсад, эришилган натижа ва инсоният учун нималар бирламчи экани англашилади.

⁴⁷Навоий Алишер. Хазойинул маоний (Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Х.Сулаймонов). 4 жилдлик. 1-4-жилдлар. – Т.: Фан, 1959-1960.

⁴⁸Oripov A. Tanlangan asarlar. 1-jild: She'rlar va dostonlar. — T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. 71-6.

ХУЛОСА

1. Лисоний онг когнитив тадқиқот объекти сифатида жаҳон тилшунослигида муайян даражада ўрганилган, аммо борлиқни билишга интилиш – когниция инсонни бошқа мавжудотлардан, миллатлардан фарқлаб туради. Билиш жараёни ва тил чамбарчас боғлиқ: тил билиш жараёнининг воситасидир, шу билан бирга билиш жараёни тилга ўз таъсирини ўтказди. Мазкур ходисалар ўзбек тилшунослигида етарли даражада илмий таҳлил этилмаган, ўзбек тили материаллари асосида лисоний онг олам манзараси, дунёни моделлаштириш воситаси сифатида чуқур тадқиқ этилиши лозим.

2. Лисоний онгнинг психолингвистик хусусиятлари ҳам ўзбек тили материаллари асосида ўрганилганда унинг дунё тилшунослигида бу борада эришилган хулосалар билан айнан бир хил эмаслиги маълум бўлди. Халқлар тил, эътиқод ва ижтимоий муҳит нуктаи назарида бир-биридан фарқлангани каби уларнинг руҳиятини ифодаловчи тил бирликлари ҳам когнитив-прагматик жиҳатдан ўзига хосликка эгадир.

3. Тадқиқотда лисоний онг ва тил ташувчиси тушунчаларини фарқловчи кўплаб маълумотлар келтирилган бўлса-да тилнинг ташувчиси атамаси бошқа манбаалардаги “тил эгаси”, “тил соҳиби” лингвистик термини билан маънодошлик ҳосил қилмоқда. Иккаласидан ҳам кўра биз мазкур тадқиқотда тилшунослиқда бугун фаол қўлланаётган “тилнинг ташувчиси” атамасини қўллашни маъқул кўрдик, зеро, муайян халқ ёки миллат вакили маданият, қадриятларни авлоддан авлодга ташувчи, етказувчи сифатида қаралар экан, шу ўринда у, бизнинг назаримизда, тилнинг ҳам ташувчисидир. Шу билан бирга, инсон инсон тил бошқарувчиси, ўзгартирувчиси, соҳиби эмас, тилнинг ташувчисидир.

4. Оламнинг лисоний манзараси ўз-ўзидан макон ва замон категориялари, уларнинг таркибий қисмларини ўрганишга боғланади. Тил ташувчиси ўзининг ижтимоий шароити ва замон талабларига қараб ўзлаштирилган олам манзарасини тасаввур қилади ва лисоний тасвирлайди. Бу борада халқлар ўртасидаги лисоний фарқланиш замонга қараганда кўпроқ маконга боғлиқ, назаримизда, чунки таҳлил учун олинган материал бир даврдан олинishi мумкин, аммо икки хил макон, ижтимоий муҳитга боғлиқ бўлиши муқаррар, шунинг учун рус ва ўзбек, ўзбек ва инглиз тилида сўзлашувчиларнинг муайян предмет, ҳаракат ёки ҳолатни ифодаловчи бирликларга муносабати турлича.

5. Дарҳақиқат, тил оламини моделлаштириш воситаси. Дунёқараш, миллий менталитет оламини моделлаштиришнинг асосини ташкил қилади. Зеро, инсон борлиқни қандай тасаввур қилса, шундай муносабат билдиради. Жамиятда бир-бирига яқин дунёқараш бўлиши мумкин, аммо бири иккинчисини айнан такрорлайдигани топилмайди, буни бадий асар қаҳрамонлари нутқи, шахсиятини ифода қилувчи матнлардан ҳам бемалол англаш мумкин.

6. Оламнинг лисоний манзарасини тасаввур қилишда, идрок этишда, бизнингча, халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Зеро, кишилик жамиятининг олам ҳақидаги тасаввурлари уларнинг бугунги кунга қадар етиб келган намуналарида акс этган.

7. Тўғри, олам модели таъкидлангани каби бинар қарама-қаршиликлардан фойдаланиш, ҳар бир элемент алоҳида-алоҳида белгилар тўпламига эгаллиги билан характерланади, у ўзини ўзи такомиллаштириш ва яратиш имкониятига ҳам эга.

8. Оламни моделлаштиришда сўзнинг ўрни алоҳида. Аслида тил ташувчилари сўзнинг луғавий маъносини билмаслиги ҳам мумкин, аммо унинг ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ мазмуни ҳақида тасаввурга эга бўлади. Демак, тасаввур, дунёқарашнинг шаклланишига ижтимоий муҳит – маконнинг таъсири катта.

9. Ўзбек тилида сўзлашадиганларнинг олам манзараси бадиий матнлар орқали ўрганилганда, тил ташувчиларининг нутқлари орқали уларнинг дунёқарашини, хулқи, борлиққа муносабати, эътиқоди намоён бўлди. Маълумки, бадиий асарларда қаҳрамонлар матн яратувчи томонидан типиклаштирилади. Бу ўзбек тилида сўзлашадиганларнинг тасаввурида оламнинг лисоний манзараси қандай эканлигини аниқлаш имкониятини кенгайтиради.

10. Бадиий образлар инглиз ёки рус тилларидаги оламнинг лисоний манзараларидан сезиларли фарқ қилади. Ўзбек тилида сўзлашадиганлар олам манзараси тил воситаларининг турлари, услуби, нутқ вазияти, турли ижтимоий омилларнинг – қадриятлар ва эътиқоднинг таъсири нуқтаи назаридан ажралиб туради.

11. Фалсафий олам манзараси шаклланишида ўзаро мулоқот ва оламни ўзлаштириш воситаси бўлган лингвистик бирликлар катта аҳамиятга эга. Лисоний бирликлар, жумладан фонетик, лексик, грамматик ҳодисалар ҳар қандай нутқнинг, фикр ва ғоянинг ифода шаклидир.

12. Оламнинг ўзбек тилидаги лисоний манзараси инглиз ва рус тили лингвистик тасвирлари билан бир хил эмас, зеро, борлиқ, яратилиш, ҳаётий мақсад, эътиқод, урф-одат ҳақидаги тасаввурлар бошқа тушунчаларга ҳам бевосита таъсир қилади. Шу маънода оламнинг лисоний манзарасини ҳосил қилувчи лисоний моделлар асосини ташкил қилувчи таянч бирликлар ҳам ўз-ўзидан фарқ қилади – бу тадқиқотда таҳлили келтирилган бадиий матнлар мисолида ҳам аниқланди. Оламнинг ўзбек тилидаги бадиий манзараси шу тилда мулоқот қилувчининг тасаввурларини шакллантиришга хизмат қилади, аксарият тил соҳиблари кўрганлари бўйича эмас, эътиқод нуқтаи назаридан эшитганларга ишонади ва шунга монанд тасаввур қилади.

**SCIENTIFIC COUNCIL FOR AWARDED SCIENTIFIC DEGREES
DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 AT FERGANA STATE UNIVERSITY**

FERGANA STATE UNIVERSITY

AKBAROVA ZUKHRO AKMALJONOVNA

**COGNITIVE UNIQUENESS IN THE FORMATION OF A
LINGUISTIC WORLD PICTURE**

10.00.11 - Language theory. Applied and computer linguistics

**ABSTRACT
OF THE DOCTORAL THESIS (DSc) IN PHILOLOGICAL SCIENCES**

Fergana – 2021

The theme of the doctoral (DSc) thesis is registered by the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under B2020.4.DSc/Fil250

The doctoral thesis has been conducted at Fergana State University.

The abstract of the dissertation is posted in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) has been uploaded to the website of Scientific Council (www.fdu.uz) and an Information-educational portal «ZiyoNet» (www.ziynet.uz).

Scientific consultant: **Shahobiddinova Shokhida Hoshimovna,**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents: **Uluqov Nosirjon Muxammadaliyevich**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Raupova Laylo Raximovna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Madjidova Ra'no Urishevna
Doctor of Philological Sciences, associate professor

Lead authority: **Bukhara State University**

The (DSc) Doctoral Dissertation Defence will be held on « 6 » July of 2021 at 9⁰⁰ in the meeting of the Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 at Fergana State University (Address: 19, Murabbiylar Str., Fergana, 150100. Tel: (0-3) 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz).

The dissertation is available in the Information Resource center of Fergana State University (registered under № 125). (Address: 19, Murabbiylar Str., Fergana, 150100. Tel: (0-3) 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz).

The abstract of the dissertation is distributed « 22 » June in 2021 year.
(Mailing report № 31 dated « 22 » June in 2021 year).

A.A.Qosimov
Chairman of the Scientific Council awarding Scientific Degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

M.T.Zokirov
Scientific secretary of the Scientific Council awarding scientific degrees, Candidate of Philological Sciences

A.Mamajonov
Chairman of the Scientific Seminar at the Scientific Council awarding Scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (Abstract of (DSc) doctoral dissertation)

The actuality and significance of the dissertation work. In the world linguistics, in the process of perceiving, knowing and describing the world, man acquires existence on the basis of a linguocognitive approach to the relationship of language and thought, expresses his ideas about it through certain linguistic possibilities, ethno-cultural features of the linguistic picture problems have become one of the important issues. This is of great practical importance in determining the scope of research in areas such as psycholinguistics, gender linguistics, cognitive and pragmatic linguistics.

The linguocultural and psycholinguistic approach to the language in the world linguistics, in which the problems of the speaker's unique interpretation of the linguistic picture of the world (LWP) provide a fundamental theoretical basis for determining the cognitive specificity in the formation of LWP. After all, linguistic consciousness, concept and its types, worldview, its basic concepts and categories, phenomena of space and time, and in texts of different functional styles, modeling the world using language means, deforming the human concept in communication with known and unknown parts of the world aspects can be substantiated.

In recent years, the language system has been approached on the basis of anthropocentric paradigm principles, and the national nature of our language has been analyzed in detail in the research conducted within the framework of Uzbek language concepts and conceptospheres. After all, the linguistic consciousness, concept and its types, the world picture, its main notion and categories, phenomena of space and time, world modeling in different functional styles using the language means, deforming the notion of the person in establishing the links with known and unknown parts of the world can theoretically ground the problem.

Approaching to the language system within the principles of anthropocentric paradigm in the conditions of Independence the national features of the Uzbek language is thoroughly analyzed in the range of the research devoted to the concept and conceptospheres. In this regard, it is expedient to approach language as a system, to expand the scope of research in the cognitive-pragmatic, sociopragmatic, sociolinguistic, linguocultural, lingvopragmatic, psycholinguistic directions. "In today's era of globalization, it is natural that each independent state should give priority to ensuring its national interests, in this regard, first of all, it should be paid attention to the preservation and development of its culture, ancient values, mother tongue"⁴⁹. Therefore, on the basis of Uzbek language sources, it is important to analyze in interconnectedness the linguistic world picture, the artistic

⁴⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // www.lex.uz

image of the world in terms of linguistic consciousness and thinking, the concept and its structure, the view of language as a modeling factor, the categories of time and space in the world, the world picture in the mind of the Uzbek language speakers, self-awareness and world perception of a person as a creator.

The given dissertation has been fulfilled according to the requirements of the following laws and regularities as the decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 13, 2016, PD-4797 "On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi"; PD - 4958 dated from February 16, 2017 "On the development of the further postgraduate education"; PD-5050, dated from October 21, 2019 "On measures of the radical increase of the status and prestige of the Uzbek language"; PD-6084 dated from October 20, 2020 "On the development of the Uzbek language and the language policy in our country"; PD-2909 dated from April 20, 2017 "On the further development of the Higher Education system"; decree 571 of the Soviet of Ministry dated from July 24, 2018 "On the measures of the development of Samarkand State University's activities"

The appropriateness of the research to the prior directions of the development of science and technologies.

This research was carried out in accordance with the priorities of the development of science and technology of the republic 1. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state."

Review of foreign research on the topic of the dissertation⁵⁰. The process of formation of the linguistic world picture, scientific research aimed at studying the role of man in this process in the world linguistics have been conducted at Cambridge University, University of Oxford, Edinburgh University, London Metropolitan University (UK), Harvard University, New York University, Chicago University, American Academy of Arts and Sciences (USA), University of Toronto (Canada), Hankuk University of Foreign Studies (Korea), Maribora University (Slovenia), University of Humboldt (Germany), The French National Research Agency (France) Moscow State University named after MV Lomonosov (Russia), St. Petersburg University (Russia), Tatarstan Kazan Federal University (Russia), Kazakh National University (Kazakhstan), Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, Academy of Science of the Republic of Uzbekistan, Literature and Folklore Scientific-Research Institute, Fergana State University, Andijan State University (Uzbekistan).

⁵⁰Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи google.scholar.com.; americanenglish.state.gov; micros.uz; www.uv.es; www.zora.uzh.ch; cleee@snu.ac.kr; www.u-tokyo.ac.jp/en; www.ras.ru; adwww.ecu.edu.au; unice.fr/en; www.sophia.ac.jp/eng; www.msu.ru; www.vsu.bu; www.education.ua/universities; www.kaznu.kz; [Содержание понятия языковая картина мира в лингвистике - КОАПИЯ статьи - Каталог статей - КОАПИЯ](#). koariya.do.am. Мурожаат санаси: 30.04. 2020. ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

The following scientific results have been achieved in the field of the dissertation: the peculiarities of the linguistic world picture are enlightened (Russia, USA); a cognitive approach to WLP study has identified the problem of human perception of the universe and his personality (Netherlands and the United States); the specificity of the concepts of a language speaker and linguistic person in the relationship between the world and man is revealed (Russia, Germany); the role of different language layers in the linguistic world picture, the role of language in modeling the world have been determined on the basis of national-cultural means (CIS).

In the world linguistics, a number of scientific researches are carried out to reveal the linguistic view of the world and linguistic consciousness, the uniqueness of the world history (model) of each nation, including the following priority areas: to determine the problem of human perception of the world and self, to reveal the specificity of the concepts of language speaker and linguistic personality in the relationship between the world and man, the role of different language units in the linguistic picture, the role of language in modeling the world.

The scope of study of the problem.

The research methods of modern linguistics aimed at the study of the human factor in language are reflected in the research in the field of cognitive linguistics, linguocultural studies, linguopragmatics, psycholinguistics, associative linguistics. In this regard, the studies of N. Khomsky, Ch. Osgud, J. Lakoff, I. Galperin, N. Karaulov, N. Jinkin, Yu. Stepanov, A. Leontev, A. Vezhbitskaya, E. Kubryakova, V. Demyankov, V. Maslova, V. Belyanin's researches in the foreign linguistics are noteworthy.

The principles of anthropocentric paradigm of the language system have been studied in Uzbek linguistics in the research of A. Nurmonov, N. Mahmudov, Sh. Safarov, E. Begmatov, A. Mamatov, M. Hakimov, S. Muminov, D. Khudayberganova, D. Lutfullaeva, Sh. Usmonova, S. Boymirzaeva, A. Rahimov, I. Azimova, N. Hoshimova⁵¹. The studies of N. Mahmudov, Sh. Safarov, A. Nurmonov, A. Abduazizov, A. Mamatov, A. Sobirov, J. Eltazarov, Sh. Shahobiddinova, D. Khudayberganova, M. Ergasheva, T. Sh. Makhmaraimova have a special place among the studies carried out in recent years on the concept

⁵¹ Худайберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол.фан. д-ри....дисс. автореф. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2015. – Б.6. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-ж. –Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол.фан. д-ри....дисс.автореф. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2000. – 47 б.; Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фан. д-ри....дисс. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2001. –283 б.; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. –91 б.; Азимова И. А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз....дисс.автореф. –Тошкент: ЎзМУ, 2008. –24 б.; Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2009. –№6. –Б.104-107; Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фан. д-ри... дис. – Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2010 – 320 б.

and conceptospheres of the Uzbek language and the world linguistic picture. The researches of such scientists as M.Ergasheva, T.Sh.Makhmaraimova have a special place. In particular, according to J. Eltazarov, in each specific natural, social and linguistic situation, a person's perception and understanding of the world through his senses forms a system of perceptions of the world, material and intangible things in the world are explicated as a system of the restricted motivational signs onto the person's mind with the help of the abstract means⁵². N.Mahmudov's article "The vocabulary of language and the linguistic world picture" states that at a certain stage of development of human society the total knowledge of the world developed by all private sciences is called the "linguistic world picture"⁵³. D.Bakhronova also studied the concept and conceptosphere in the description of the linguistic world picture, M.V.Ergasheva studied the linguistic picture and its division into semantic fields⁵⁴, Z.Baynazarov studied the linguistic meaning of the world expressed in Mahmud Kashgari's "Devonu lug'ati-t-turk", in the research work he reveals the differences and similarities in the national linguocognitive image of the world expressed in LWP; emergence of new forms and concepts in the lexicon of the national language, semantic-thematic changes in the lexical structure; changes in the structure of the dictionary according to the "deep" and "superficial" methodological differentiation, different aspects of the semantic structure of the concepts expressed in Devoniyy lugati turk and Uzbek language explanatory dictionary⁵⁵.

U. Yigitaliev studied the associative-verbal units related to the concepts of "man" and "sex" in the Uzbek language⁵⁶. N. Jalilova's research on "Typological and structural-semantic description of blood-kinship terms in the literary text" is based on the position of the linguistic world picture in the linguistic field⁵⁷.

In recent years, a number of modern fields such as pragmalinguistics, sociolinguistics, cognitive linguistics began to develop in Uzbek linguistics, as well as in the world linguistics. Linguistic phenomena, text and its influence, speech acts, addresser and addressee, speech situation, its essence, its impact on communication culture has been studied by the world and Uzbek linguists in

52 Элтазаров Ж.Д. Сўз туркуми парадигмасидаги ўзаро алоқа ва кўчиш ҳоллари. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006, 101-104 б.

53 Маҳмудов Н.Тилнинг сўз хазинаси ва оламнинг лисоний манзараси // Сўз санъати, № 1 (2018), 18-27 б.

54 М.В.Эргашева, Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши / М.В.Эргашева. — Текст : // Молодой ученый. — 2016. — № 3.1 (107.1). — С. 59-62. Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера// Хорижий филология №3, 2019. 62-67.

55 Байназаров З. “Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида ифодаланган оламнинг лисоний манзараси” мавзусидаги филол. фан. бўйича фал. д.ри (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати – Самарқанд, 2020. 24 б.

56 Йигиталиев У. Ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликлар. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. –Т.: 2020. 21 б.

57 Жалилова Н. Бадиий матндаги қон-қариндошлик терминларининг типологик ва структурал-семантик тавсифи Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. –Т.: 2019. 23 б.

different contexts, mainly on the basis of fiction⁵⁸, linguistic phenomena have been studied in detail in terms of linguostylistics⁵⁹, and sociolinguistics⁶⁰. However, linguistic consciousness, concepts, notions of time and space, understanding of man, human self-consciousness in Uzbek language are not analyzed in cognitive, psycholinguistic perspectives. The world modeling through the use of language means in different functional styles, deforming the concept of the person in establishing the links with the known and unknown parts of the world are not scientifically substantiated.

The relevance of the research to the research plans of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was fulfilled within the field "Problems of Anthropocentric linguistics" of the research plan of Fergana State University.

The aim of the research is to describe the linguistic world picture, the linguistic consciousness, the artistic image of the world, the psycholinguistic aspect of the linguistic consciousness, the notion of concept, the modeling of the world through language.

The tasks of the research:

to describe and classify the works on the study of the linguistic world picture in the world and Uzbek linguistics;

to approach the concept of linguistic consciousness from a cognitive-pragmatic and psycholinguistic point of view;

to express the opinion to the issue of artistic representation of the world and linguistic consciousness;

to interpret the interrelated and different aspects of the concept and notion, to express the structure of the concept on the basis of national texts;

⁵⁸Ахманова О.С., Магидова И.Н. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика // Вопросы языкознания. -М., 1978. - №3. - С. 43 -48. да чун боғловчили гапларнинг синтактик хусусиятлари: филол.фан.номз....дисс. автореф. -Т., 2006 ва б. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – Москва, 1985. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. 5. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. –Москва, 1986. Вып. XVII. – С. 170-190. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матнинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б.71; 211. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матнинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри... дис. – Тошкент, 2011. – Б. 94. 28 Ҳақимов М. Кўрсатилган тадқиқот иши. – Б. 108. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.

⁵⁹Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» достонининг тили ва стили: филол.фан.докт....дисс. –Т., 1949. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: автореф. дисс.канд.филол.наук. –Т.,1969. Шомаксудов А. Муқимий сатираларининг тили. –Т., 1970. Кўчқортоев И. Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги: филол.фан.номз....дисс. автореф. –Т., 1975. Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада: автореф. дисс.канд.филол.наук. –Т.,1979. Абдиев Э. Язык и стиль драм Камила Яшина: автореф. дисс.канд.филол.наук. –Т.,1982. Чориев Т. Садриддин Айний публицистик асарларининг тили ва услуби(лексика ва фразеология):филол.фан.номз....дисс. автореф. – Самарқанд, 2001. Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: филол.фан.номз....дисс. автореф. –Самарқанд, 2004. Чориева З. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари: филол.фан.номз....дисс. автореф. –Т., 2006. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: филол.фан.номз....дисс. автореф. –Т., 2000 ва б. Кўчқорова М. Абдулла Қаҳҳор адабий-танқидий публицистикасининг мавзувий таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009, - № 2. 52-55.

⁶⁰Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: филол.фан.номз....дисс. автореф. –Т., 2000.

to study the world picture, basic concepts and principles, concepts of space and time in relation to cognitive linguistics;

to study the basics of modeling the world using language means in texts of different functional styles;

to study the Uzbek language speakers world picture, human perception, human self-awareness, the "boundary" between man and the world around him.

The object of the research is the cognitive activity of man in the formation of the linguistic world picture in the world languages.

The subject of the research is the pragmatic and psycholinguistic aspects of the linguistic world picture, linguistic consciousness, concept and its basic concepts and categories, the basics of modeling the world in linguistics, cognition of time and space.

The research methods. Methods such as comparative analysis, contrast, classification, contextual, distributive, structural, and statistical analysis were used to cover the research topic.

The scientific novelty of the research is:

on the example of the Uzbek language, the cognitive-mental features of the native speaker, such as cognition, evaluation, expression, which express the attitude of the speaker to the being, society, man are identified;

the fact that the concept of linguistic consciousness is a cognitive category representing the process of perception and understanding of the world in a pragmatic and psycholinguistic interpretation, revealed on the basis of artistic image of the world, national-mental aspects, types of concept such as space and time;

the cognitive processes in the linguistic consciousness of the linguistic person, manifested in the linguistic picture of the world, are based on the perception of man by man, leading to a deeper understanding of himself;

in the literary texts of the Uzbek language, metaphors are the main cognitive-pragmatic means of depicting the linguistic picture of the world, revealing that human thinking is closely linked with linguistic modeling;

according to the level of communicative competence of the language speaker have been identified: introvert, ambivert, extrovert types of strong, average and weak language speaker, social, extraversion and introversion cognitive-psychological and phonetic, lexical, syntactic linguistic factors such as intellectual development, experience of spiritual-practical activity.

The practical results of the study are as follows:

from the cognitive-pragmatic and psycholinguistic point of view the interrelated and different aspects of linguistic consciousness, the concept and the notion are explained, the concept structure is proved on the basis of national texts;

the cognitive study of the world picture, basic concepts and principles, the category of space and time is revealed, the basics and paradigm of modeling the world through texts of different functional styles are created;

the "border" between the Uzbek speaker world picture, human perception, self-awareness, and the surrounding world is defined;

the materials of the dissertation can be used in lectures and practical training for students and postgraduate students of philological faculties on theoretical linguistics, cognitive linguistics, pragmatic linguistics.

The validity of the research results is determined by the clarity of the problem, the reliance on scientific sources in the presentation of theoretical information, the conclusions are based on modern methods of linguistic analysis, the application of theoretical views and conclusions, the results are validated by competent authorities.

Scientific and practical significance of the research results.

The scientific inferences and important theoretical generalizations of the research results in the study of the reflection of the cognitive process in the linguistic world picture, analyses of the cultural content of the mother tongue of different nations, interpretation of the concepts of "concept" and "notion", linguistic consciousness and language, contributes to a certain extent to the development of pragmatolinguistics, cognitology and psycholinguistics.

The practical significance of the results of the research is the use of conclusions and research materials in the creation of textbooks and manuals in modern Uzbek literary language, text analysis, theoretical linguistics, linguoculturology, psycholinguistics, sociolinguistics, pragmatolinguistics, as well as conducting the lectures, practical classes and seminars.

Implementation of the research results. Based on the results of the study of cognitive identity in the formation of the linguistic world picture:

the theoretical views, practical recommendations and scientific inferences concerning the concept of linguistic consciousness as a cognitive category that represents the process of perception and understanding of the world in a pragmatic and psycholinguistic interpretation have been used in fundamental project OT-F 1-100 "Theoretical and practical improvement of the activity of the children with disabilities on the basis of artistic and creative means"(reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education No. 89-03-859 of February 11, 2021). As a result, the scientific and methodological content of the project "Education of a harmoniously developed generation - the need of the time" created within the project was provided;

the conclusions on the level of communicative competence of the language speaker, the conclusions on the strengths, middle and weak features of it and their specific social, cognitive-psychological, linguistic factors have been used in the framework of the State Scientific and Technical Program PZ- 20170930223 for 2018-2020 "Improving the mechanism of increasing social activity of the youth in the development of the democratic and legal society" (reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education No. 89-03-859 of February 11, 2021). As a result, the scientific apparatus of the monograph "Improved mechanism for increasing the social activity of youth in the development of a democratic and legal society" prepared under the grant was enriched;

the theoretical views, practical recommendations and scientific conclusions on the cognitive-mental features of the language speakers' attitude to the reality, society and person in the example of the Uzbek language have been used in the

Erasmus + fundamental project based on the EU project 574097-ERR-1-2016-1-CY-eppka2-CBHE-JP RUECVET: "Pilotirovanie professionalnogo obrazovanie i Rossii i Uzbekistana" (reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education No. 89-03-859 of February 11, 2021). As a result, the effectiveness of professional development courses has increased, existing programs and manuals have been improved;

the recommendations on the fiction metaphors in LWP in the thought of the Uzbek language speakers as the means of the cognitive-pragmatic impact have been used in the project A-I-97 "Theoretical and practical bases of use and improvement of educational, methodical modules on studying English, German and Uzbek languages" (reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education No. 89-03-859 of February 11, 2021). As a result, the quality of textbooks, manuals and lecture notes, as well as electronic sources, theoretical and practical materials on subjects such as linguoculturology, linguistic text analysis, intercultural communication has significantly improved;

conclusions on the perception of the person by a person, the linguistic person in WLP have been used within the framework of the State applied research programs for 2018-2020 "A study of Uzbek forensic linguistics". (Reference 89-03-859 of the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of the Republic of Uzbekistan dated February 11, 2021). As a result, the unique aspects of the way speakers think and conscious approach to language have been identified in the study of social and psychological aspects of understanding the world and its reflection in speech;

recommendations on the direct influence of the notions of existence, creation, life purpose, beliefs, traditions on other concepts, the basic units that form the basis of linguistic models in LWP through linguistic descriptions of the world have been used by M.Kh. Hakimov, M.M.Gazieva in the preparation of the textbook "Fundamentals of Pragmalinguistics" (according to the order of the Ministry of Higher and Secondary Special Education dated August 14, 2020 No 418, license number 418-045). As a result, the chapter "Comparative-historical, system-structural and anthropocentric scientific paradigms of linguistics", "Semiotic roots of pragmatics" and "Conceptual verbal and semantic structure of language" are enriched on the basis of scientific evidence.

Approbation of the research results. The results of the research were discussed 11 scientific conferences and seminars, including 9 international and 2 national scientific conferences.

Publication of the research results. 25 scientific works on the topic of the dissertation were published, including 1 monograph, 13 articles in scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan to publish the main scientific results of doctoral dissertations (including 10 in national and 3 in foreign journals) .

The structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion and a list of references. Total volume is ... pages.

GENERAL CONTENTS OF THE DISSERTATION

In the introductory part of the dissertation work the topicality and actuality, the aim and tasks, the object and the subject of it, its appropriateness to the basic directions of the development of the science and technologies, the scientific novelty of the research and the practical results, the practical and theoretical value of the obtained results are revealed; the data of implementing the results of the research into the practice, the structure of the dissertation and the list of published works are given.

The first chapter of the dissertation is entitled **«Linguistic consciousness as a basic tool for modeling the world»** and examines the linguistic consciousness and its psycholinguistic capabilities in modeling the world, its relation to the artistic image of the world, as well as the concept and its types as a means of studying the world linguistic picture.

The chapter consists of four sections: **“Linguistic consciousness as an object of cognitive research”**, **“Psycholinguistic aspect of linguistic consciousness”**, **“Linguistic consciousness and native speaker”**, **“Concept as an object of cognitive linguistics”**. The linguistic consciousness in cognitive linguistics forms the system of organization of speech activity and language units, the criteria of their interconnection and application, the attitude of man to these units and views on language and all its units.

Linguistic consciousness serves the existence and development of all other varieties of intellection. It is also clear from the following definition that “... language is closely related to cognitive consciousness, because both of them are the process of knowing reality, and the product of this process is knowledge. (The meaning of the term cognitive is also related to the English word **«cognitive - to know»**: «cognize - to know, to comprehend, to comprehend», «cognition - to know»).

However, it should not be forgotten that these two types of consciousness are formed in the process of a person’s activity. However, any person is a representative of a particular ethnic group, nation and culture. In spite of observing the linguistic and cognitive processes that take place in the minds of individuals while doing the research, we ultimately try to describe their nationwide characteristics. Language is the main tool that connects cognitive processes with national culture. Therefore, it is important for cognitive linguistics to study the processes of linguistic and cognitive consciousness in relation to the conditions of activity that are created in the national culture. Indeed, language and consciousness do not exist without culture, they are the result of our social experience, the traditions we have inherited from our ancestors⁶¹. ”

The linguistic consciousness is explored in works on various concepts of psycholinguistics. The dissertation analyzes the views of a number of the researchers, including A.N. Leontev, E.F. Tarasov, N.V. Ufimtseva, I.G.Ovchinnikova, V.V. Krasnykh. There are several options for defining linguistic consciousness. Everyone who uses language tends to engage other people in their

⁶¹Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. –Б.31.

speech, therefore, expressing the hidden or subtextual meanings through metaphor, epithet, comparison, metonymy, repetition, rhetorical questions, omission of words, and other means of expression, which is characteristic of all declamatory methods. The hidden meanings in a word are based on the speaker's knowledge of the world around him, the properties of things. The identity of the language speaker is nationally and culturally unique. When the speaker interacts with other people, he or she is more likely to refer to key concepts such as “family”, “god”, “freedom”, “truth”, “destiny”, “heart”, “politics”, and “homeland”.

National specificity is that while the meaning of a word occurs in relation to a situation, a metaphorical or metonymic figurative meaning can be expressed in relation to an entirely different concept. The hidden content that changes the conceptual meaning of each word emerges from the worldview of the speaker in understanding the world, people, the reality around him, the political processes in the world, and so on. As L.I. Bogdanova points out, “a new meaning emerges that when it is necessary to fill something in our understanding of the world at the level of our consciousness, to fill some gap, the expected answer is wider than the existing meaning, because no deterministic formulation, mathematical essence, clear evidence does not diminish the understanding within the basic meaning⁶². ”

Different psycholinguistic information, in our opinion, is also expressed by the speaker through words, phrases, sentences and texts.

Psycholinguistics was formed in the middle of the twentieth century. The great interest of scientists and researchers in the issues such as human thinking, states and processes of influence, reasoning, comprehension, knowledge has led to a change in the scientific paradigm. The simultaneous emergence of psycholinguistics, which combines several scientific disciplines, in particular linguistics, cognitive psychology, psychology, philosophy, etc., has created a "psychological revolution" in modern science⁶³.

According to V.Maslova, cognitive psychology also served as a source for cognitive linguistics. Young grammarians A.A. Potebnya, G. Steinthal, V. Wundt first wrote about "psychologism" in linguistics in the XIX century. Although cognitive psychology embodies the achievements of psycholinguistics, it differs from it in its goals and objectives as well as its integration with other disciplines.

Cognitive linguistics has taken the concept of conceptual and cognitive patterns from cognitive psychology. The point is that the functioning of language is really based on psychological scientists, because language is the most important tool in collecting and storing the experience that emerges as a result of human interaction with the outside world. Since the basis of any experience is cognition and memory, it is impossible to study the properties of cognition and language without taking into account the characteristics of perceptual processes studied in the field of psychology.

Nevertheless, the interaction between linguists and psychologists has encountered serious obstacles: it is difficult to find two humanities that are so

⁶² Богданова Л. И. Стилистика русского языка и культура речи. – М.: ФЛИНТА Наука, 2016. – С. 10.

⁶³ Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. - М.: Флинта, Наука, 2004. – С. 8.

strongly differentiated between linguistics, which according to its methodology belongs to the “semiotic” type of science, and psychology, which seeks the “physical” type of science.

It is known that linguistics during its development collided with psychology three times: in the 80s of the XIX century, in the middle of the XX century and finally in the 80s of the XX century in the emergence of cognitive linguistics and enriched at the expense of it.

The additional complexity observed in the interrelationships between linguistics and psychology is directly related to the idea that any research that addresses mental categories is within the context of psychology, where contact with other disciplines is not required. Therefore, there are few people among cognitologists who specialize in psychology or psycholinguistics. However, some psychological ideas, such as the ideas of Gestalt psychology, although introduced by linguists primarily by J.Lakoff, have had a strong influence on cognitive linguistics⁶⁴.

The basic idea of these changes following: human thinking organizes and reflects reality by controlling internal (mental) cognitive processes, which in turn are based on different representations, scenarios, models, and so on. At the same time, any individual performance is not fully understood. We can only meditate on the basic features of a linguistic statement, but we can never fully understand it.

The second half of the 70s of the last century is a period of emergence of the psycholinguistic direction. Later it is observed in Uzbekistan in the scientific literature that this direction is formed in close connection with traditional sources of research in local linguistics.

As a result of the development of psycholinguistics in Russia, there is a need to collect and systematize existing sources, to create a terminological base for research. A number of the research on psycholinguistics in Uzbek linguistics is very limited, although there are many problems in this area.

There is an ancient tradition in linguistics that believes that the function of language is to express the elements of the external world through linguistic units. From this perspective, events can be divided into a number of parts that correspond to a particular language unit.

Psycholinguists, on the other hand, argue that there is no such direct comparison, that a clear situation can be interpreted differently, that different ways of expressing a situation can occur through different units, and that there may be differences in understanding between speaker and listener. For example,

1. Анвар китобни Бобурга берган. (Anwar gave the book to Bobur.)
2. Анвар Бобурга берган китобни. (The book that Anwar gave to Babur.)

According to the traditional approach, these sentences represent exactly the same content, it is considered that the difference in the syntactic structure of the sentence does not matter in changing the content of the sentence.

But in some cases only one of these forms may be appropriate. The difference between these two cases is that in the two different syntactic

⁶⁴Маслова В. Когнитив тилшунослик Ўқув қўлланма. И.Мирзаев таржимаси. – Самарқанд. 2012. –Б.10-11.

constructions of forms (1) and (2), "exactly one case" is interpreted differently, and in some cases only one method of expression can be said to be appropriate or natural. One of the conditions for choosing the most alternative option is related to the factors of speech formation and perception. The second factor related to the syntactic constructions being compared is based on the importance of situational components, in other words, some words in the discourse will be more focused than others: *Анвар китобни Бобурга берган* (Anwar gave the book to Babur) - the word *Бобур* is at the center. *Анвар Бобурга берган китобни* (The book that Anwar gave to Babur) – the word *китобни* is in the center.

At the foreground is the question of partly linguistic formation and partly comprehension. For example, the situation is expressed in more than one situations - when sweeping the yard, a stone flew into the window and smashed it. This situation can be expressed as follows:

1. Мен деразани синдирдим. (I broke the window)
2. Тош деразани синдирди. (The stone broke the window)

The choice of such forms depends on the constructions in the case. In the (1) the focus is on the speaker, while in (2) the main focus is on the stone, while the speaker is also present in the situation being expressed.

3. Сен бу эшикни бу калит билан оча олмайсан. (You cannot open this door with this key.)
4. Калит бу эшикни оча олмайди. (The key cannot open this door.)

Although both of these examples can be used in an attempt to open a door with a specific key, the addressee's attention is focused on the executor of the action. The present situation and the purpose of expression are closely connected with the linguistic formation through perception.

A specific interpretation of the reality involves the expression of certain elements in a situation that is visually perceived, as well as characters outside our field of vision. In other words, within the context of the topic we are considering, in most cases, the subject is the leading participant.

The term "language speaker", which has been actively used in linguistics for the last thirty years, is closely related to the term "the world expression in the language" as a central part of psycholinguistics⁶⁵.

Each language, according to W. von Humboldt, has its own structure, its own "internal form" due to the "specificity of the national spirit", and is primarily a means of expressing the collective consciousness of the people through phraseology and proverbs.

In his view, language is not a direct reflection of the world. Because each language is a collective identity of a particular people, thinking, "this is a circle that you can only get out of by entering another circle"⁶⁶.

Every language affects a person's behavior and thinking by requiring the person to deal with certain things, events, and other people⁶⁷. A language speaker,

⁶⁵ Гумбольдт В. Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 73.

⁶⁶ Гумбольдт В. Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 86.

that is, a person of national, cultural, historical, gender, social determination, uses this or that language in communicating with people and interprets the world nationally. Language interprets the world in terms of national culture. Although the term “language speaker” itself implies that in the self-consciousness of this individual views on some fundamental, most important features of understanding the world embedded in each language unit are directly reflected, we can talk about ideas about the place of man.

The term “language speaker” itself is directly related to the role of the human factor in language, which is due to the anthropocentric approach to the language, and reflects the whole cognitive activity of the individual, as well as his natural world, social values, other people and self. Language creates many worlds that are different from reality. The consciousness of the language speaker is defined by imagination, while speech combines the real and imaginary worlds, possible and unimaginable situations. Much of the knowledge of the world of linguistics is formed due to the language, but if it interpreted the world from a supernatural point of view, over time, misunderstandings among different peoples about the peculiarities of the world would intensify. But this should not be expected, because despite the fact that there are different languages and cultures, over time, due to intercultural relations, not only vocabulary but also phraseology has to be mastered in the coordination of knowledge about the world⁶⁸.

Suffice it to say that in the thinking of a person who uses language, there is a mechanism for each individual case to reconcile their own ideas about life with the ideas formed in the collective consciousness of people. Any language is rich in thousands of metaphors, and most of them are so familiar that native speakers no longer accept them as metaphors. Metaphor is one of the traditional ways of expanding the expressive sources of language.

In Uzbek linguistics, the assessment of metaphor as a cognitive process has become quite traditional: “The transfer of meaning is a phenomenon with a certain frame structure in the text, the activation of specific semantic-stylistic, cognitive and national culturological components at the language level. Meaning transfer is a means of animating, articulating, and emotionally-expressively enhancing speech. The phenomenon of the meaning transfer is a linguistic cognitive tool based on the emergence of new meanings of words⁶⁹”.

The psycholinguistic aspect of linguistic consciousness manifests itself in various associative areas specific to members of a particular language group. The presence of an associative field or its absence in certain concepts is a sign of the lexical consciousness of speakers of a particular language. The psycholinguistic features of linguistic consciousness can be manifested from different levels of language. Languages differ not only in their grammatical categories or syntactic structure, but also in their representation of the world.

⁶⁷Гумбольдт В.Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 85.

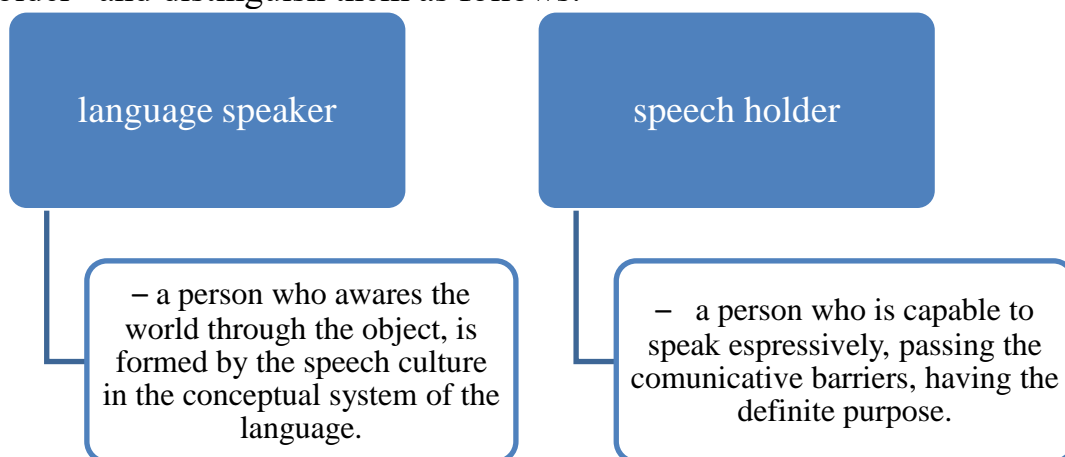
⁶⁸Виноградов В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 91.

⁶⁹Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002 – Б. 4.

Yu.N. Karaulov refers to the generality of knowledge about the world with the term “verbal-semantic net”: “The existence of semantics is a quasi-systematic verbal net in which each word (meaning) is connected with others (in the system), but these connections do not show any advantage, there is no inclination, no third dimension, they are linear and flat ... ”

The study of the worldview is one of the main directions of cognitive linguistics, in which the study of cognitive problems in language, the language speaker that conveys certain ideas about the world, the experiences of a particular language community.

Summarizing the views of modern researchers in the field of linguistics and linguodidactics, we use in our research the terms “language speaker” and “speech holder” and distinguish them as follows:

In psycholinguistics, the concept of “world picture” is used. A set of concepts is a lexical expression that is specific to a particular speaking individual and a particular language community in the world. Similarities and differences in expressions in world languages are being studied in the context of the research on the hypothesis of linguistic relativity.

From the moment of birth, a person begins to perceive the world according to the requirements of the environment and conditions in which he lives. He treats the events and beings around him in accordance with the rules and traditions of the society in which he lives. For example, a child born in India considers a cow sacred, while an Uzbek child does not. In some nations the wolf is glorified, while in others it is feared.

As a social being, a person may be in a state of communicative collaboration or communicative competition as long as he or she feels the need for daily speech exchange. Man cannot be free from the process of language, speech, communication.

The concept of a person is one of the most controversial issues in linguistics. Scientists have developed many theories in this regard, each of which provides a unique definition of the concept. However, despite the diversity of views on the nature of the individual, linguists agree that the essence of the concept is individuality and specificity, which characterizes the individual as a society or a member of a particular community, becoming a system of socially significant features.

Linguists and psychologists have mastered a number of intellectual, cultural skills in speech, considering it as the result of the socialization of the individual who studies the customs, traditions, and values created by humanity. Through linguistic ability, a person is constantly evolving, focusing on realizing their potential in activity and communication.

This problem was first proposed by the German scientist Leo Weisgerber, who studied the matter of the language speaker through the prism of the native language phenomenon.

In the works of V. von Humboldt, G.I. Bogin, M.M. Bakhtin the idea of the language speaker was put forward. For example, one of V. von Humboldt's antinomies contrasts individuality with language collectiveness⁷⁰.

The first successful research on this topic in Russian linguistics can be seen in V.V. Vinogradov's book "On the language of fiction". He distinguishes two options in the interpretation of the language speaker in the literary language - the identity of the author and the identity of the character⁷¹.

The theoretical understanding of the phenomenon expressed by this phrase emerged in the 80s of the twentieth century, in particular, in the works of G.I. Bogin, who created a parametric model of the vanity carrier of individual differences of people. The researcher considered the concept of language speaker to be the central concept of lingvodidactics and understood it as "a person ready to create and comprehend speech"⁷². In modern linguistics, there are different views and approaches to the analysis of the language speaker, which define the main component of this concept.

Many scholars argue that language carrier is a multidimensional concept, so all its components must be taken into account for its successful formation.

E.N. Barsukov describes the language speaker as "a multidimensional, multilevel functional system that gives an idea of the ability of language and speech at the level of active and creative understanding of reality"⁷³. The language carrier is seen as a multifaceted phenomenon in modern linguistics as follows:

- is a systemic device, the components of which are high-level personal characteristics (sensitivity, communication, mentality, etc.) and other internal mental processes (thinking, memory);
- linguistic consciousness and speech play an important role in its formation;
- the language speaker has a social character, it is formed in the process of communication in small groups, the language speaker is formed on the basis of linguistic and cultural connections that reflect the specific features of man and his life, his relationship with the environment.

Hence, the main components of a language speaker are:

- values (value system);
- worldview (system of worldviews);

⁷⁰ Гумбольдт, В.Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 65.

⁷¹ Виноградов В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 98.

⁷² Богин Г.И. Речевая личность и ее отношения к разновидностям текстов – М.: Истоки, 2005. – С. 1.

⁷³ Барсукова Е.В. Языковая личность как категория исторической культурологии. – М.: Знак, 2007. – С. 5.

- culturological (level of culture mastery);
- personal (individual);
- cognitive (understanding of lexico-phraseological possibilities of the native language, grammatical forms and constructions, methodological diversity);
- behavior (language etiquette, behavior in normal communication);
- speech skills;
- speech and intellectual ability;
- speech feelings.

In the language speaker, we believe that communicative consciousness, communicative knowledge, skills and abilities, speech ability, communicative culture, and taste are generalized.

Man does not immediately become a person, he develops gradually, and many external factors are involved in this process. One of the leading positions among them belongs to the formation of the language speaker. In addition to the need to work, the need for communication and speech is crucial in shaping a person. Language penetrates deep into a person's mind and subconscious, and conveys a great deal of information about the outside world, the laws of its application.

Language speaker typology is one of the central problems of linguistics. For example, in traditional linguistics, the contradiction between abstract and explicit language speakers has not been resolved. The typological stratification of the language speaker can be studied in sociolinguistics, lingvoculturology, psycholinguistics, and ethnolinguistics, as noted above. Accordingly, the definition of types of individuals is a criterion for determining the specific characteristics of these species - the linguistic manifestation of psychological, social, cultural or ethno-cultural factors. As he uses this or that form of language, everyone expresses himself in a certain way.

Speech-specific forms of a person are at the same time an indicator of his social status, level of education, age and gender, individual psychological characteristics. Accordingly, the purpose of socio-cultural classification is to create verbal descriptions of representatives of a particular social sphere.

The dissertation identifies the following types of language speakers, taking into account the language speaker and the level of competence associated with it: a) a strong language speaker - an introvert; strong language speaker - ambivert; strong language speaker - extrovert; b) average language speaker - introvert; average language speaker - ambivert; average language speaker - extrovert; c) weak language speaker - introvert; weak language speaker - ambivert; weak language speaker - extrovert. In general, these features determine the behavior of the language speaker.

We emphasize that the competence level is independent of internal measurements, as individuals in extraversion and introversion relationships may also exhibit the highest and lowest rates of CL. Recall that the decisive factor for CL is the factor of intellectual development, which is not related to the measurement of human temperament. CL is an indicator of intellectual development, experience of spiritual-practical activity.

Relation to a particular psychotype is determined both genetically and socially. However, these two aspects of the speaker's personality are not interrelated. However, they can be observed and influenced in some way in the language speaker, in the person's behavior.

We can observe the level of choice in relation to means of communication in both verbal and nonverbal communication of extroverts, ambiverts and introverts. Because extroverts are open about their activities, it is clear that they are more likely to resort to nonverbal means of communication (gestures, facial expressions, etc.) than introverts.

We can observe the manifestation of each psychotype at the following level:

- phonetic (speed of speech, tone, intonational features of words, etc.);
- lexical (the weight of national realias in the speech of extroverts);
- syntactic (use of stimuli, etc.).

It has also been observed in certain experiments that extroverts and introverts have different emotional-evaluative criteria for the same stimulus words. A more positive relationship was noted between the extroverts' responses. Introverts have often reacted negatively to the words of encouragement. This is due to their tendency to express negative evaluations and indifference. Thus, everyone has a need for communication, but individuals who can be called extroverts or introverts meet this need in different ways. Extroverts predetermine the interdependence of content and expression in their speech activities. But because introverts tend to reflect inner emotion, they focus on words that express their 'I', which gives us the right to think about the level of development relevant to inner speech. Obviously, extroverts have better oral communication skills than introverts, but this does not mean that they have a high level of CL, as this is provided through the mental development of the individual.

The language speaker is a part of the culture formed in the objects of material culture, the forms of social consciousness, the patterns and norms of behavior. We can conclude that the language speaker is a social phenomenon involving an individual feature. This individuality is formed by assigning individual linguistic meanings in language units.

The chapter analyzes some of the views of world and Uzbek linguists on the terms "concept" and "notion". Concepts are clearly part of a linguistic mind's perception of the world.

No matter how much research there is on the concept, each has its own function.

A concept is an integral part of the view of an infinite universe. There are such types of worldview as idealistic, materialistic, synthetic, scientific, philosophical, rational, cosmological, biological, domestic, spiritual, moral⁷⁴. In our view, the concept differs from the notion in its expression and acceptance. A notion is associated with a definite expression (word), while a concept exists as a color within a series of notions and emerges through the expression of a notion.

⁷⁴ Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. – М., 2008. – С. 142-143

The language speaker clearly distinguishes the concept and notion in their native language because it is related to its specific cultural characteristics.

The desire to know the world is a cognitive activity, and the main tool of this activity is language, which distinguishes man from other living beings. The main object of cognitive linguistics, the concept is the product of this process, which contains all the natural, social, personal, spiritual, cultural traces of the process. Linguistic consciousness shapes such a model of the universe.

The interpretation of concepts reflects the nature of language more clearly than the interpretation of meanings, so it is necessary to compile a dictionary of concepts. Conclusions are given at the end of the chapter.

The second chapter of the dissertation is entitled “The linguistic world picture: theoretical and methodological foundations”, and the first chapter of this chapter is devoted to the topic “Basic concepts of the world picture”. The term “world picture” is widely used in various disciplines, and its scope is not limited to linguistics. The term was first used in physics: G. Hertz considered the physical view of the world to be a “collection of internal images of external objects,” according to G. Hertz, who considered it logical to obtain information about the motion of these objects or the symbols must be a reflection of the necessary logical consequences of these ideas, in turn, of the natural necessary consequences of what is on display”⁷⁵.

The world around us has a systemic nature. It is a whole made up of a conditioned relationship in which the parts require each other. The members of the universe are reflected differently in the human mind. The reflection of the universe in the human mind is its picture. Accordingly, the concepts of religious, mythological, scientific, linguistic pictures of the world emerged. The linguistic picture of the universe is understood as the linguistic representation of the system of the universe. Since language is a representation of the objective world reflected in the mind, it also has a systemic character⁷⁶.

According to A. Nurmonov, language has a philosophical epistemological and ontological nature. Approaching to the language from the gnosiological point of view, firstly, perception of the world by the language, naming the parts of the objective world; secondly, the collection of the knowledge about the world is enlightened⁷⁷. It is known that understanding the world and actively reacting to it is a product of creative thinking. The great scholar Abu Nasr al-Farabi stated, “Knowing something is achieved by the power of speech, or imagination by the power of imagination, or by the power of emotions⁷⁸”. Explaining the concept of associative field, D. Lutfullaeva notes that along with semantically connected units, there are also units that are not semantically connected, but are restored in

⁷⁵ Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 12.

⁷⁶ Эргашева, М. В. Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши // Молодой ученый. — 2016. — № 3. — С. 59-62.

⁷⁷ Нурмонов А.Н. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.14.

⁷⁸ Фаробий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.52.

memory in connection with the psyche, worldview, interests, knowledge of the world⁷⁹.

The second section of the chapter is entitled “**Categories of Space and Time, Their Components**”. Space and time are the two main epistemological and ontological categories. Space-time, according to Kant, are relative categories and are determined by our level of understanding. “Usually, space, in the deepest sense, means the stability of the existence of various phenomena and things in the world, while time describes their interaction and variability”⁸⁰. Space is a “three-dimensional, geometric, equally expandable shape that can be divided into comparable segments. Time is pure continuity, shaped as an irreversible event from the past to the future”⁸¹. In short, space and time are a measure of the existence and life of all things in the universe. Representatives of different nationalities refer to different language units to determine their location in space. While Russian speakers typically use words such as *слева/справа/между/возле* to denote an object, Americans prefer to use the words south / north / east / west; the speakers in “Celtal” tribe use words such as uphill / downhill, which corresponds to North / South words according to the North American language system.⁸²

Uzbek speakers use right / left / front / back shapes to display a specific object. However, in works written in the early twentieth century, a particular object is represented by words denoting aspects of the world. For example, in Abdullah Kadiri's novel “Days gone by” it is used in the form “... on the south side of the street ...”⁸³. From the point of view of time, the word is obsolete, today it is used in the form of “right” or “left” side of the street. The grammatical means that most actively expresses the concepts of time and space in the Uzbek language is the category of agreement. For example, the case denoting the place and time corresponds to its name, expressing space and time depending on the state of speech.

In the sense of space: **китобда, дўконда, уйда, кўчада** (in a book, in a store, at home, on the street)

In the sense of time: **борганда, келганда, тонгда, тунда**
(when you go, when you come, in the morning, at night)

The case of the time and place. CTP indicator - [-*da*](in). The CTP privatizes the GGM in the form of “linking the previous word to the next word as a case and complement”. The CTP and DC differ in the sense of “orientation” and “location”.

⁷⁹ Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. –Тошкент: MERIYUS, 2017. – Б. 58.

⁸⁰ Ртищева О.В. Онтологические и гносеологические аспекты функционирования языковой картины мира: автореф. дис.канд. философ. наук: 09.00.01, Кемеровский гос. ун-т культ. и искусств. – Кемерово, 2006. – С. 12.

⁸¹ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Средневековый «Хронотоп» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.a124.ru/wp-content/uploads/2012/07/A. Ya. Gurevich Kategorii srednevekovoy kulturyi. 2-e izd. ispr. i dop. M. Iskustvo 1984..pdf> - Дата доступа: 20.12.2019.

⁸² Levinson S. Language and cognition: the cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr // Journal of Linguistic Anthropology. – 1997. – №7(1). – P.98.

⁸³ Абдулла Қодирий Ўткан кунлар. Роман. –Т.: Шарқ –нашрёт матбаа концерни 2014. 75-бет.

In example of the CTP's replacement with the BC: *Ситора 1998 йил (да) туғилди.* (Sitora was born in 1998). Such exchanges are rare. In the use of CTP, the word has meanings such as space, time, object, medium: 1. *Мунира компьютерда ёзди* (means) (Munira wrote on a computer).. 2. *Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди менда* (time) (While walking through the valleys, I had a wonderful feeling). (Kh.Olim.) *Ҳаммаси муқаддас китобларда айтилган* (place) (All is said in the holy books)⁸⁴. The Uzbek language also has linguistic units that reflect the attitude of the nation to the times, in particular, folk proverbs and sayings. In Uzbek folk proverbs, it is understood that time is a passing time, an opportunity: "Life is a flowing river", "Life is flowing water". Now the Uzbek people, like the British and the Russians, express their views on the value of time: "Time is gone - cash is gone", "Time is more valuable than gold" and "Time is money", which later came through the Russian language. Also, the phrase "melon pie" in Uzbek means time. It emphasizes that there is more time, or it is still too early, such measurements are common: when the *jiida* blooms, during the harvest, when the herd returns ... In Uzbek, the zoning of time varies according to the lifestyle and traditions of the people. The words morning, noon, late, evening, night, and midnight indicate the times they are organically defined. From the point of view of faith, there are also religious names, which are followed according to the established calendar: morning, noon, afternoon, evening, night. In Uzbek, some units representing time are distinguished from other languages by their metaphorical meaning. For example, in literary texts, a figurative meaning is also used to express the part of a month that belongs to a particular season. The skirts of February - means the end of February.

In the context of Uzbek phraseology, semantic units "time" and "tense" have a special meaning. Such phraseologies can be conditionally divided into two groups: 1. Phraseologisms with "time" as the core sema. 2. Phraseologisms with "time" as a boundary sema. The first group includes the phrase "time", which is the most important sema, and phraseological units, where other semantic features belong to the secondary character. Such phrases include *“ҳаш-наш” дегунча, элдан бурун, икки дунёда ҳам, кўзи тириклигида, кўз очиб- юмгунча, бошига қилич келса ҳам, боши ёстиққа етганда, етти ухлаб тушига кирмаган, иш битгунча, эшаги лойдан ўтгунча, тўйдан илгари ногора қоқмоқ* (before the wedding, in both worlds, in the blink of an eye, when a sword comes to his head, when his head touches a pillow, when he has not slept, when work is over, when his ass goes through the mud).

In Uzbek, time can also be expressed by describing a person's age. Unlike Russian and English, approximate time is represented by the plural suffix specific to nouns: *Бобом чамаси 30 ёшларда эканида отам туғилган ёки ота-онам 60 дан ошганда бир-бирига суяниб қолишди.* (My grandfather was born when he

⁸⁴ Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Бокиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. –165-б.

was about 30 years old, or my parents rely on each other when they were over 60 years old).

The third chapter of the chapter is entitled “**The phenomenon of space and time in cognitive linguistics**”. In describing the place, both language groups refer to the time category in their answers (*тўрт соатлик машина сафари, беш дақиқалик пиёда юриши*) *в пяти минутах ходьбы* (four-hour car ride, five-minute walk). This reaffirms the idea that these two categories are interrelated. So we turn to the other to explain one. In our opinion, it is interesting that Russian speakers refer to words such as *недалеко, близко, рядом* (not far, soon, next to us) in the general sense to indicate the distance between objects. Uzbek-speaking respondents did not use such words in their answers, which clarifies their details in the description of the space. And finally, what is near your place of residence? In answering the question, we observed that the near and far forms are not equally accepted by both different language groups. In many languages of the world, the word "right" is used as a synonym for the words "truth" and "left" for the “lie”. In English, the word right is used not only in the sense of "right", but also in the sense of "orderly", "correct": All right; You are right. Also, although the word left means “left,” * You are left is used in the singular to mean “false, fraudulent,” and there is no similar form of such a combination in English-speaking peoples.

In the Uzbek vernacular language, the words “right” and “left” do not have the same stylistic meanings as in English, while “right” can mean “comfortable” and “left” can mean “uncomfortable” depending on the speech situation. However, in the following period, the misinterpretation of the word left also became more active: walking to the left Uzbek speakers have a more detailed and unique approach to the expression of space and time than English and Russian speakers. When indicating the spatial location of a particular object or describing the path to any given point, Uzbek speakers use words that are different from the population of the capital and regions. In determining the distance to a designated point in space, residents in the capital describe the distance in terms of stations and quarters, while speakers in the provinces describe the distance in terms of time spent in traffic.

The third chapter is entitled “**The role of language in modeling the world**”. The first section is “**Modeling the world in linguistics. Fundamentals of World Modeling**”. It was not long before the term "world history" and the term "modeling the world" were derived from it. In fact, it is already in use and corresponds to the term “worldview” described above. Therefore, it is necessary to compare these terms, describe their similarities and differences, as well as analyze the legitimacy of the use of the term "model of the universe" in the texts of different functional styles. The term "model of the world" is also accepted in modern literature as a means of describing the artistic world of a particular writer.

V.N. Toporov was one of the first to use the term "model of the universe" and pointed out its most important feature - the collective. As applied to one person’s linguistic practice, it is impossible to radically develop a model of the universe, and “a group of people united by one or another character will always serve as the

carrier of the model of the universe”⁸⁵. It is specific to a particular semiotic model, an invariant of ideas about the world, a language community, or a specific community integrated with a common culture. Yu.M. Lotman points out that the text model is secondary to the language model of the world: “Art is a secondary system of modeling”. “Secondary to language” should not be understood as “the use of natural language as material” If the term had such a meaning, it would be clearly illegal to include non-verbal art (painting, music, etc.). Since the human mind is a language consciousness, all kinds of models built on the mind, including art, can be defined as secondary modeling systems”⁸⁶. When reading the book "Zabarjad" by Erkin Azam, one of the most unique writers in Uzbek literature, we see a girl who faced the bitter fate, who, although seemingly fierce and cheerful, in fact has a delicate body and no pain. In our opinion, Erkin Azam's level of understanding of the world and people is unique, he was able to express the inner world of the Uzbek woman, her attitude to existence in such a way that the image can be compared with the images in world literature.

The second section of the chapter is entitled “**Worldview as a Model of the Universe**”. In the text, the structure of the universe, the whole world is modeled using lexical means. In ancient times, there was a saying, "Man is the measure of all things." Protagoras says that what is good and what is bad is determined by a person's knowledge, power, needs, and desires. If a person is not yet an adult before his worldview is formed, he only feels the world - he sees what is going on around him, but cannot fully understand it or explain it. Feeling the world is inherent in young children or immature people.

Most works in Western literature, the artistic depiction of the world, are created on the basis of imagination, fantasy. In the East, however, unimaginable realities are found in epics, fairy tales, and are mostly linked to dream-related episodes. Such depiction is evident in both classical works and modern texts. In particular, Togay Murad uses a dream motif in the story "Evening when the horse was neighing". In fairy tales and epics, the process of dreaming is not just a transient and meaningless state, but a part of the human psyche, manifested as a symbol of the human inner world. The dream warns a person of the past and the future, reminds him of forgotten experiences, and indicates the level of mood. It shows that the human spiritual world is a very mysterious process. When a person is asleep, that is, when the tyranny of the mind is "softened" and its intensity is reduced, these desires and experiences take over the human consciousness, showing the brain that it exists. It is possible to witness experiences that do not allow mental desires to occur during waking hours. The original dream is an integral, complex and important part of the human spiritual world, thinking⁸⁷.

It is clear that through the dream episode, the text reflected Ziyodulla's ideas about the world and the concepts known to him. The linguistic units present in the

⁸⁵ Топоров В.Н. Мифопоэтическая модель мира // Мифы народов мира: Энциклопедия. М., 1980. - Т. 2. - С.161-166.

⁸⁶ Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. СПб., 2000. С. 21.

⁸⁷ Маҳқамова Ф.Н. Тоғай Мурод асарларида фольклор анъаналари. – Андижон, 2010. 24-26-б.

text are the basis of the linguistic modeling of the heroic world. Modeling the world using language tools can be studied on the basis of texts on different speech styles. The third section of the chapter is entitled “**The Role of the Word in Modeling the Universe**”. The scientific method minimizes the space, time, and other coordinates of the world model, as in many cases the scientific work is devoted to the problem of perspective, in which a terminological dictionary is usually used in a definite sense. However, the terms include some parameters that allow them to talk about building a particular model of the world. In the dissertation, these views are considered using specific examples. The fourth section of the chapter is entitled “**Basic Methods and Approaches to Modeling the Universe**”. Models of the universe differ significantly in different speech styles, which depends primarily on their purpose and function. In contrast to the Russians and the British, the works to be created in the Uzbek artistic place are based on national values, traditions, customs, in particular, the folklore.

In foreign works, even cartoons are presented with unimaginable images and events through imaginary heroes using the possibilities of modern technology. In such cases, the thinking and imagination of the Uzbek reader is enriched by the active use of examples of folklore, dream episodes in Uzbek literature. In particular, F.Makhkamova⁸⁸ in her research notes that the potential of Togay Murad's novel “Fields left by my father” depends not only on the relevance of socio-political issues, but also on the depth of the poetics of the novel, the speech of the protagonists, the language of the work. In our opinion, Togay Murad, through his symbolic hero Dehkonkul, described the attitude of a person to a being, society, and a person in a certain time and place. It should be noted that in his work, the author vividly depicts the artistic image of the world through stylistic and linguistic means, which are not used by other artists. The unique style of using examples of folklore can be seen in Togay Murad's story "Stars burn forever."⁸⁹ In our opinion, when we talk about the linguistic picture of the universe, first of all, people's perceptions of the past, their views and attitudes about the whole being, the universe, the being, man and his essence come to mind. In this regard, the use of examples of folklore in the artistic depiction of the world enriches the content of any work of art. Examples of folklore reflect the historical development of certain folk imaginations. Not everyone among the people is familiar with the sayings of the ancestors, but Ziyodulla, heartbroken, life-thirsty young men was close to the folklore. The protagonist's speech proves this: «Адирларда қўй боқиб най чалдим. Нафасим етмай қолди. Дўмбирамни сайратдим, бепоён адирлар ёйилиб ўтлаётган қўйлар, чўққилар устида узмай чуғурлаётган қушлар, пага-пага синиқ булутларга қараб достон айтдим. Бу достонларни тўйлар, олис яйлов кечалари боболаримиз бири қўйиб бири айтар эди. Боболарнинг кўплари раҳматли бўлди. Раҳматликлардан достон айтиб бўлмайди. Бизники, баҳоли қудрат...»⁹⁰ (“I was herding sheep in the hills and playing the flute. I couldn't breathe. I sang my drums, told the story of the sheep grazing on the endless hills,

⁸⁸Махкамова Ф.Н. Тоғай Мурод асарларида фольклор анъаналари. – Андижон, 2010. 24-26-б.

⁸⁹Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. Қиссалар. Т., 1994, 34-бет.

⁹⁰Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. Қиссалар. Т., 1994, 31-бет.

the birds chirping on the peaks, and the broken clouds. These epics were recited by one of our ancestors at weddings and distant pasture nights. Many of the grandparents were grateful. Thanksgiving is upon us, which means the holiday season is in full swing. Ours, precious power ... ")This speech is also a linguistic picture of the world imagined by the hero.

The story "Evening when the horse was neighing" reflects the attitude of the Uzbek people to animals in addition to humans, and their perceptions of them. Every nation will have its own cherished animal or creatures. The horse was the constant companion of the Uzbek people, especially the Uzbek young man. That is why even in proverbs about horses, men are imagined side by side. For example, *От айланиб қозиғини топади* (Horse turns and finds the peg), the proverb is, of course, addressed to the man. Such proverbs are used against men when they are distracted for a certain period of time and go astray, or when relatives, parents, children, brothers and sisters fight and conflict. So, in the Uzbek-speaking thought, the linguistic picture of the world is reflected in this way.

The fourth chapter of the work is entitled "Man in the formation of the world picture" and consists of two sections: "**Description of the world picture of Uzbek speakers**", "**Linguistic factors in the formation of the philosophical worldview**". The main feature of man as a creature is the mind. Using the reverse context method in the Uzbek language, the following lexical units were identified, in which the native speaker perceives only the specific characteristics of a person - emotional, volitional and physical being: mind, cognition, emotional intelligence, intelligence, mental ability. The main virtue of man in the Uzbek-language worldview is recognized as the undisputed intellect. Lexical units that reflect the expression of the term "intellect" in the Uzbek language can be conditionally divided into several groups. First, some abstract nouns stand out among them: in Uzbek, most verbs or adjectives are formed using simple word-formation methods: intelligence, sharpness, thinking, comprehension, creativity, acceptance, brilliance, imagination, sincerity, foresight, wisdom, perception, ingenuity, knowledge, ability, suitability, potential, convenience, talent, enlightenment, ability to know, skill, authority, specialization, qualification, caution, vigilance, ingenuity, prevention. In the group of vocabulary related to the concept of "intellect" can be distinguished units that are inseparable expressions that embody the semiotic law of the amount of meaning: intellectual abilities, cognition, natural intelligence, resourcefulness, intelligence, mental strength, spiritual qualities, educated, perseverance, coolness intelligent, witty, self-confident young, bright-minded, knowledgeable, erudite, quick-thinking, mental activity. It should be noted that the term "intelligence" also includes the units of the head and brain, which mean the carrier of "physical" intelligence.

The first philosophers, the "sages," were not experts in any particular science: they had the ability to speak and write on any subject, because different sciences were a kind of synthesis. The philosopher was interested in the structure of the universe in general: for example, the first ancient philosophers tried to answer the question of what is the origin of everything - fire, air or water, to know matter, to answer important social and cultural questions. Philosophers such as Beruni, Ibn

Sino, Khorezmi, Ahmad Yugnaki, Yusuf Khosib, Alisher Navoi, as well as representatives of religious and mystical teachings such as Imam al-Bukhari, Yassavi, Naqshbandi, Termezi, who made great contributions to the world civilization, expressed their views on the world and man through their works. In this regard, Mirzo Ulugbek's scientific views on the world are noteworthy.

Philosophical thought often finds expression in reality in very ugly forms that were not conceived by its creator. In particular, Krupp's ideas about "cannon bait" are related to Kant's theories, Hitler's ideas about the superman - Nietzsche's ideas, and so on. The philosopher is not to blame for such an implementation of his ideas, because any idea can be misunderstood, read, and the conclusions drawn from it are not the result of philosophical ideas, but the characteristic of the person who embodies that idea. Michel Foucault talks about science as a set of typical situations⁹¹. In such cases, a set of texts called speech, which is multiplied according to the situation, is used. We can talk about a set of medical speeches, a set of social speeches that arise as a result of the accumulation of certain situations.

The world is recognized on the basis of emotional experience and its objectification: empiricism assumes that we derive all knowledge from experience, rationalism relies on the human mind and its objectivity. The disadvantages of these currents are that perception can be disrupted under the influence of various factors; moreover, the individual may not have sufficient experience and knowledge to understand certain phenomena. Man is antinomic by nature: there is an insoluble contradiction between the sinful underground and the higher spiritual aspirations. These two beginnings fight like a guardian angel and a tempting demon. That is why Dostoevsky's heroes are characterized by a dramatic change in nature.

In Uzbek literature, too, almost all the heroes of Erkin Azamov's works are distinguished by their unique nature: Parizod, Shamshad, Bolta Mardon and others⁹². Or Yusuf Khosib's epic Qutadg'u Bilig is also an important work dedicated to the discussion of world events. The symbolic-metaphorical images in it reflect the creator's ideas about the world, the play expresses the level of the creator's perception of the world on the basis of dialogue through the symbolic images of Ogdulmish, Uzgurmish, Aitoldi and Kuntugdi⁹³.

The theme of the creator and the Uzbek artistic image of the world can be revealed on the example of poetic works. In Western literature, the artistic image of the world is different from that of the East. Whichever nation or creed the author of the text belongs to, the resulting work also acquires a content specific to that space and time. Unlike others, in the East, truths are described openly, not nakedly, through symbols, metaphors, and in a peculiar manner. Also, the creative representative of the Uzbek-speaking people expresses his views on the world and man through poetry rather than prose. Through his poetry, Alisher Navoi expresses his views on world events and destiny:

Жонға чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”

⁹¹ Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности. - М.: Флинта,Наука, 1998. – С. 24.

⁹²Эркин АъзамЖаннат ўзи қайдадир –Тошкент.Шарқ, 2007. 56-б.

⁹³Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг.-Тошкнт: "Фан", 1972.-964 б.

Дерки: “Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати”⁹⁴.

(I said to the soul, "Why should be in low spirits?"

Answers: “It was caused by the severity of the disease in the body.)

The linguistic means used in the text allow Navoi to answer age-old questions that are constantly tormenting and disturbing people. The Creator interrogates all the parts of the body and seeks the reason why the soul (spirit) leaves the body (body). At this point, the body shifts the blame to the liver, the liver to the heart, and the mind to the eye. Then, in his praise of the ghazal, Navoi emphasizes that everyone has apologized, that no one is to blame, that this is the original destiny. In one of the poems, the issues of the universe and man, life and destiny are revealed. As for the poet's skill in the use of words, he carefully burns his eyes, saying, "O Tardoma, look at his face." At this point, it can be said that the eye itself is originally black, so this appeal to him is not an accusation.

Abdulla Aripov's epic "The Road to Heaven"⁹⁵ plays an important role in Uzbek literature. In Islam, one's imagination, way of life, and perception of the world are directly related to the Creator. Muslims' views on the world history, the future, and the afterlife are also unique. People believe that by their actions they will be in either hell, heaven, or hell.

In his work, the poet tries to depict the hereafter artistically. The work begins with a question and answer session between a young man and a weigher. The play also talks about the man and the world, the purpose of coming into the world, how the opportunities were spent, who used the time, the ratio of good and evil in the conversation with the poet. Through this dramatic epic, people understand the realities of the world, the purpose of life, the results achieved, and what is primary for humanity.

CONCLUSION

1. Linguistic consciousness as an object of cognitive research has been studied to some extent in the world linguistics, but the desire to know existence - cognition distinguishes man from other beings, nations. The process of cognition and language are closely related: language is a means of the process of cognition, while the process of cognition exerts its influence on language. These phenomena have not been sufficiently scientifically analyzed in Uzbek linguistics, and on the basis of Uzbek language materials the linguistic consciousness should be studied in depth as a world picture, a means of modeling the world.
2. When the psycholinguistic features of linguistic consciousness were studied on the basis of Uzbek language materials, it became clear that it was not exactly the same as the conclusions reached in the world linguistics. Just as nations differ from one another in terms of language, belief, and social environment, so the linguistic units that express their psyche are cognitively and pragmatically unique.
3. Although the study provides a lot of information that distinguishes between the concepts of linguistic consciousness and language speaker, the term speaker of

⁹⁴Навоий Алишер. Хазойинул маоний (Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Х.Сулаймонов). 4 жилдлик. 1-4-жилдлар. – Т.: Фан, 1959-1960.

⁹⁵Oripov A. Tanlangan asarlar. 1-jild: She'rlar va dostonlar. — Т.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. 71-6.

language is synonymous with the linguistic term "language owner" in other sources. In both cases, we prefer to use the term "language speaker", which is actively used in linguistics today, because a representative of a particular people or nation is seen as a carrier of culture and values from generation to generation, and in our opinion, it is also a carrier of language. At the same time, man is not the manager, modifier, owner of human language, but the bearer of language.

4. The linguistic picture of the universe is automatically linked to the study of the categories of space and time, their components. The linguist imagines and linguistically describes the worldview assimilated according to his social conditions and the requirements of the time. In this regard, the linguistic difference between peoples depends more on space than on time, in our view, because the material obtained for analysis can be taken from one period, but two different places inevitably depend on social environment, so Russian and Uzbek, Uzbek and English speakers or the relationship to the units representing the situation is different.

5. Indeed, language is a means of modeling the world. Worldview, national mentality form the basis of modeling the world. After all, man reacts as he imagines a being. There may be close worldviews in society, but one does not exactly repeat the other, which can be easily understood from the speeches of the heroes of the work of art, the texts that express their personality.

6. In our opinion, the examples of folklore also play a special role in imagining and understanding the linguistic picture of the world. Indeed, the perceptions of human society about the universe are reflected in the examples they have received to this day.

7. It is evident, the use of binary contrasts, as emphasized in the model of the universe, is characterized by the fact that each element has a separate set of characters, which also has the ability to self-improve and create.

8. The role of the word in modeling the universe is special. In fact, language speakers may not even know the lexical meaning of a word, but will have an idea of its meaning in relation to social life. So, the influence of the social environment - space - on the formation of imagination, worldview is great.

9. When the worldview of Uzbek-speakers was studied through literary texts, the worldview, behavior, attitude to the world, beliefs of the speakers were revealed through the speeches of the speakers. It is well known that in works of art, characters are typified by the creator of the text. This expands the possibilities for Uzbek-speakers to determine what the linguistic picture of the world looks like.

10. Artistic images are significantly different from the linguistic pictures of the world in English or Russian. The Uzbek-speaking worldview differs in terms of the types of language tools, style, speech situation, and the influence of various social factors - values and beliefs.

11. Linguistic units, which are a means of interaction and mastery of the world, play an important role in the formation of the philosophical worldview. Linguistic units, including phonetic, lexical, grammatical phenomena, are the expressive form of any speech, thought, and idea.

12. The linguistic picture of the world in the Uzbek language is not the same as the English and Russian linguistic descriptions, because the notions of existence, creation, life purpose, beliefs, customs directly affect other concepts. In this sense, the basic units that form the basis of the linguistic models that make up the linguistic picture of the world also differ in themselves - this was also found in the example of the literary texts analyzed in the study. The artistic picture of the world in the Uzbek language serves to form the imagination of the communicator in this language, most speakers believe in what they hear from the point of view of faith, and not according to what they see, and so on.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ФЕРГАНСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ
ФЕРГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

АКБАРОВА ЗУХРО АКМАЛЖОНОВНА

**КОГНИТИВНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ В ФОРМИРОВАНИИ
ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА**

10.00.11 - Теория языка. Прикладная и компьютерная лингвистика

АВТОРЕФЕРАТ

ДОКТОРСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ (DSc) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ

Фергана - 2021

Тема докторской диссертации (DSc) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за №B2020.4.DSc/FH274

Диссертация выполнена в Ферганском государственном университете.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекском, английском и русском (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.fdu.uz) и Информационно-образовательном портале «ziyoNet» (www.ziyo.net).

Научный консультант:

Шахбиддинова Шохида Ҳошимовна,
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Улуков Носиржон Мухаммадалиевич
доктор филологических наук, профессор

Раупова Лайло Рахимовна
доктор филологических наук, профессор

Маджидова Раъно Уришевна
доктор филологических наук, доцент

Ведущая организация:

Бухарский государственный университет

Защита диссертации состоится « 6 » ИЮЛЯ 2021 года в 9:00 часов на заседании Научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете (Адрес: 100151, г. Фергана, ул. Мураббийлар, дом 19. Тел.: 0-373 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована за № 125). Адрес: 100151, г. Фергана, ул. Мураббийлар, дом 19. Тел.: (873) 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz.

Автореферат диссертации разослан « 22 » ИЮНЯ 2021 года
(Реестр протокола рассылки № 31 от « 22 » ИЮНЯ 2021 года)

А.А.Қосимов

Председатель Научного совета по присуждению
ученых степеней, доктор филол. наук, профессор

Т.М.Зокиров

Учленный секретарь Научного совета по присуждению
ученых степеней, канд. филол. наук, доцент

А.Мамажонов

Председатель Научного семинара при Научном
совете по присуждению ученых степеней, доктор
филол. наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора наук (DSc))

Целью исследования является взаимосвязанное, органическое изучение лингвистической картины мира, языкового сознания, художественного образа мира, психолингвистического аспекта языкового сознания, понимания концепции и подхода к языку как фактору моделирования мира.

Объектом исследования является познавательная деятельность человека в формировании лингвистической картины мира.

Предметом исследования являются прагматические и психолингвистические аспекты когнитивных аспектов в лингвистической картине мира, языковое сознание, концепт и его базовые понятия и категории, основы моделирования мира в лингвистике, познание времени и пространства.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

на примере узбекского языка выявляются когнитивно-психические особенности носителя языка, такие как познание, оценка, выражение, которые выражают отношение говорящего к объекту, обществу, человеку;

тот факт, что понятие языкового сознания является когнитивной категорией, представляющей процесс восприятия и понимания мира в прагматической и психолингвистической интерпретации, раскрываемой на основе художественного образа мира, национально-ментальных аспектов, типов концепта, таких как пространство и время;

познавательные процессы в языковом сознании языковой личности, проявляющиеся в языковой картине мира, основаны на восприятии человека человеком, ведущем к более глубокому пониманию своей личности;

в художественных текстах на узбекском языке метафоры являются основным когнитивно-прагматическим средством изображения языковой картины мира, показывая, что человеческое мышление тесно связано с лингвистическим моделированием;

по уровню коммуникативной компетентности носителя языка выделены: интровертный, амбивертный, экстравертный типы сильного, среднего и слабого языкового носителя, социальные, экстравертные и интровертные, когнитивно-психологические и фонетические, лексические, синтаксические языковые факторы, такие как интеллектуальное развитие, опыт владения языком, духовно-практическая деятельность.

Внедрение результатов исследований. По результатам исследования когнитивной специфики формирования языковой картины мира:

теоретические взгляды, практические предложения и научные выводы о подходе к узбекскому языку как средству моделирования мира, были использованы в проекте №ОТ-Ф1-100 «Теоретическое и практическое совершенствование социокультурной деятельности детей с ограниченными возможностями на основе художественных и творческих средств». (Справка 89-03-859 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 11 февраля 2021 года). В результате доработано и

развито научное содержание созданного в рамках проекта учебно-методического пособия «Воспитание гармонично развитого поколения - потребность нашей эпохи»;

выводы по изучению коммуникативной компетенции носителя языка и его сильные, средние и слабые стороны, а также социальные, когнитивно-психологические, лингвистические факторы были использованы в практическом проекте ПЗ-20170930223 в рамках Государственные научно-технические программы на 2018-2020 годы по теме «Совершенствование механизма повышения социальной активности молодежи в развитии демократического и правового общества». (Справка 89-03-859 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 11 февраля 2021 года). В результате научный аппарат подготовленной по гранту монографии «Усовершенствованный механизм повышения социальной активности молодежи в развитии демократического и правового общества» был обогащен.

теоретические взгляды, практические предложения и научные выводы о языковой картине мира, основных понятиях и принципах, категориях времени и пространства, когнитивном анализе ее компонентов и ментальных особенностей узбекского языка были использованы в Erasmus + фундаментальном проекте № 574097- EPP-1-2016-1-CY-errka2-SBHE-JP RUECVET на основе проекта ЕС «Пилотирование профессионального образование и обучение России и Узбекистана». (Справка 89-03-859 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 11 февраля 2021 года). В результате эффективность курсов повышения квалификации повысилась, а существующие программы и руководства были улучшены;

рекомендации, основанные на изучении языкового сознания как объекта исследования в психологическом аспекте, на основе языковой картина мира, взаимосвязи концепта с другими пониманиями, его типов и структуры были использованы в научно-практическом проекте № А-І-97 «Теоретические и практические основы использования и совершенствования учебно-методических модулей по изучению английского, немецкого и узбекского языков». (Справка 89-03-859 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 11 февраля 2021 года). В результате значительно улучшилось качество учебников, учебных пособий и конспектов лекций, а также электронных источников, теоретических и практических материалов по таким предметам, как лингвокультурология, лингвистический анализ текста, межкультурная коммуникация;

выводы по когнитивному анализу основных понятий и принципов языковой картины мира, компонентов категорий времени и пространства, а также психических особенностей, выражающих отношение носителя языка к бытию, обществу, человеку, были использованы в проекте № ПЗ-20170926286 «Исследование узбекской судебной лингвистики» в рамках государственной прикладной исследовательской программы на 2018-2020 годы. (Справка 89-03-859 Министерства высшего и среднего специального

образования Республики Узбекистан от 11 февраля 2021 года). В результате были выявлены уникальные аспекты способа мышления говорящих и осознанного подхода к языку при изучении социальных и психологических аспектов понимания мира и его отражения в речи.

рекомендации по влиянию представлений о существовании, творении, цели жизни, верованиях, традициях на другие концепции, базовые единицы, составляющие основу лингвистических моделей, составляющих лингвистическую картину мира, были использованы при подготовке учебника «Основы прагмалингвистики» профессором Ферганского государственного университета М.Х. Хакимовым, М. Газиевой (Справка 89-03-859 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 11 февраля 2021 года). В результате темы «Сравнительно-историческая, системно-структурная и антропоцентрическая научные парадигмы лингвистики», «Семиотические корни прагматики» и глава «Концептуальная вербально-семантическая структура языка» были обогащены на основе научных данных.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объем диссертации 225 страниц

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Акбарова З. Олам лисоний манзарасининг шаклланишида когнитив ўзига хослик. Монография – Фарғона: “Classic” нашриёти, 2021. – 204 б.
2. Акбарова З. Олам лисоний манзарасига доир қарашлар таҳлили // ФарДУ. Илмий хабарлар. – Научный вестник. ФерГУ. – Фарғона, 2020, №2. – Б. 124-128. (10.00.00 №20)
3. Акбарова З. Концепт ва лисоний онг // ФарДУ. Илмий хабарлар. – Научный вестник. ФерГУ. – Фарғона, 2020, №4. – Б. 241-242. (10.00.00 №20)
4. Акбарова З. Лисоний онг психоллингвистик тадқиқот объекти сифатида // Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. – Наманган, 2020, №6.– Б. 95-103. (10.00.00 №26)
5. Акбарова З. Тилга оламни моделлаштириш воситаси сифатида қарашлар таҳлили // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2020, № 11. – Б. 18-22. (10.00.00 №3)
6. Акбарова З. Influence of the environment on the language picture of the world (Influencia del medio ambiente en la imagen lingüística del mundo) // Religacion Revista de Ciencias Sociales y Humanidades. Dossier 30 Anos Despues De La Caida Del Muro De Berlin: La Izquierda Latinoamericana. – México, 2019, 1/5. – P. 725-730. (№5, Web of Science 2; № 12, Index Copernicus)
7. Акбарова З. The impact of linguistic consciousness on the world image // Anglisticum- International Journal of Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. – Kosova (Makedoniya), № 9/5. – P. 26-38. (№5, Global impact factor 1,006; № 12, Index Copernicus impact factor 6,88; №23 SJIF 6.62)
8. Акбарова З. Инсоннинг тили, руҳияти ва онгининг боғлиқлигига доир мулоҳазалар таҳлили // Journal of Word Art – Сўз санъати халқаро журнали – Международный журнал искусства слова. – Тошкент, 2020, №2/3. – Б. 228-232. (10.00.00 №31)
9. Акбарова З. Philosophical foundations of linguistic reflection of the world // ERPA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – Ҳиндистон, 2020, №6/11. – Б. 301-304. (№23 SJIF 7.032)
10. Акбарова З. Муҳит оламни моделлаштиришнинг асосий категорияси сифатида // Қарақалпақ давлат университети хабаршысы. – Нукус, 2020, №3. – Б. 230-232. (10.00.00 №12)
11. Акбарова З. Макон категориясининг лингвокультурологик хусусиятлари // Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. – Наманган, 2020, махсус сон.– Б. 260-264. (10.00.00 №26)
12. Акбарова З. Турли функционал услублардаги матнларда тил воситаларидан фойдаланган ҳолда оламни моделлаштириш // ФарДУ. Илмий хабарлар. – Научный вестник. ФерГУ. – Фарғона, 2020, №5. – Б. 117-121. (10.00.00 №20)

13. Акбарова З. Ўзбек тилида сўзлашувчилар тасавурида оламнинг миллий лисоний манзараси // Тошкент давлат педагогика университети илмий ахборотлари. – Тошкент, 2020, №11. – Б. 134-137. (10.00.00 №27)
14. Акбарова З. Тилда инсон омилини ўрганишга қаратилган тадқиқотлар тараққиётига доир чизгилар // Тошкент давлат педагогика университети илмий ахборотлари. – Тошкент, 2020, №12. – Б. 120-126. (10.00.00 №27)
15. Акбарова З. O`zbek bolalari muloqot odatiga internet ta`siri // VI Beynəlxalq türk dūnyasi arařdirmalari simpoziumu. – Bakı, 2019, №3. – Б.339-342.
16. Акбарова З. Размышления о психологической характеристике языковой личности // Проблемы филологического образования. Межвузовский сборник научных трудов – Саратов, 2020, № 12. –Б. 146-151.
17. Акбарова З. Ўзбек тили фразеологизмларида “вақт”, “замон” семасининг ифодаланиши // “Филологиянинг долзарб масалалари” мавзусидаги 2-республика интернет конференция материаллари. – Фарғона, 2017 – Б. 456-458.
18. Акбарова З. Оламнинг лисоний ва илмий манзараси тасвири.// “Филологиянинг долзарб масалалари” мавзусидаги 1-республика интернет конференция материаллари. – Фарғона, 2016 – Б. 127-129.

II бўлим (II часть; II part).

19. Акбарова З. Оламнинг ўзбекча лисоний манзарасининг ўзига хос хусусиятлари // Замоनावий таълимда рақамли технологиялар: Филология ва педагогика соҳасида замоनावий тенденциялар ва ривожланиш омиллари. Халқаро илмий-амалий масофавий конференция – Тошкент, 2020. –Б. 229-230.
20. Акбарова З. Инсоннинг инсон томонидан қабул қилиниши // “Филологиянинг долзарб муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий интернет анжуман материаллари. – Фарғона, 2020, №1 – Б. 396-399.
21. Акбарова З. Таълим жараёнида инсоннинг ўзини англашида тилнинг ўрни // Research Support Cente – Тошкент, 2020.
22. Акбарова З. Из истории анализа отражения модели мироздания языковой системе // Наука и техника. Мировыеисследования. Материалы VII международнойнаучно-практической конференции. – Москва, 2020. – Б. 4-10.
23. Акбарова З. Тилда шахс муаммосига доир // Бадиий адабиётда нутқ ва услуб муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. – Фарғона, 2020. – Б. 247-249.
24. Акбарова З. Тилга атроф-муҳит таъсири борасидаги сепир қарашлар// “Хорижий тилларни ўқитишнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжумани материаллари. – Фарғона, 2019. – Б. 119-120.
25. Акбарова З. Тилшуносликда концепт ва тушунча ўртасидаги тизимли муносабат// Research Support Cente – Тошкент, 2020.

26. Акбарова З. The study of the concept of “Language carrier” in linguistics // XV International scientific specialized conference international scientific review of the problems of history, cultural studies and art philology. – Boston, 2020. – Б.14-19.

Автореферат Фарғона давлат университети "FarDU/ Ilmiy xabarlar - Научный вестник ФерГУ "
журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилди.

Босишга рухсат этилди: 2021 й. Нашриёт босма тобоғи – 4,75
Шартли босма тобоғи: - 2, 375. Бичими 84x108 1/16. Адади 100 нусха.

Баҳоси келишилган нарҳда

«Poligraf Super Servis» МЧЖ

150114, Фарғона вилояти, Фарғона шаҳар, Авиасозлар кўчаси2-уй